

ÖTVEN ESZTENDŐ.

Most befejeződő évfolyamunk első füzetében lett volna helyénvaló, hogy megemlékezzünk arról a nevezetes évfordulóról, amelyen 1940 végével áthaladtunk: az *Irodalomtörténeti Közlemények* ötvenéves lett. Fél évszázad nagy idő, s különösen az egy folyóirat életében, amelynek munkatársai között nemzedékek váltogatják egymást. Gondolatvilág, kutatási irány és főképpen tudományszemlélet egyre változik és velük változik, alakul, fejlődik az évtizedek sodrában maga a tudomány is. A mi folyóiratunk is az irodalomtörténetírás új meg új szemléletének, új meg új módszereinek tükré lett. Elég azokra a változásokra hivatkoznunk, amelyeket az esztétikai, filológiai, az összehasonlító, a fejlődés- és a szellemtörténeti módszerek alkalmazása tudományunknak jelentett. E szellemi áramlatok rajza s folyóiratunk szerepének vázolója ezek közvetítésében már tudománytörténet; mi, annak hangoztatásával, hogy a *Közlemények* tudományunk nemzeti hivatását mindig főcéljának tekintette, ezáltal nem terjeszkedünk magasabb feladatokra, csak emlékezni akarunk. Hogy az új félszázad első füzetében ezt sem tehattük, annak a szerkesztő-változás volt az oka; hogy most mégis pótolni igyekszünk a mulasztást, arra, magán az ünnepi fordulón kívül, a multnak tisztelete és a kegyelet is készítet. E rövid visszatekintéssel a multak eredményeinek s azok megteremtőinek, a munkatársak hosszú sorának akarunk tisztelegni és az emlékezés koszorúját akarjuk letenni három sirra, a *Közlemények* három szerkesztőjének, Ballagi Aladárnak, Szilády Áronnak és Császár Elemérnek hantjaira. Gondos és fáradságos, sokszor áldozatos munkájuk gazdag eredményekkel töltötte meg az elmúlt félszázadot.

Visszatekintünk.

A *Közlemények* bölcsőjénél Szász Károly elnökletével Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Szarvas Gábor, Szilády Áron, Volf György és Zichy Antal állottak: ők határozták el, hogy, mivel az Abafi Lajos kiadásában megjelent s eddig az Akadémia által támogatott *Figyelő* megszűnt, most már az Irodalomtörténeti Bizottság maga indítson folyóiratot. «Természetes kívánsága volt a Bizottságnak — mondja az I. osztály jegyző-

könyve — folyóirata szerkesztését saját előadójára, mint erre úgy egyénileg, mint előadói tiszténél fogva legilletékesebb tagjára bízni.» Szilády Áronnak kellett volna tehát a folyóiratot elindítania is. A feladatot azonban «akkori viszonyainál s részben egészségi állapotánál fogva» még nem vállalta s maga helyett ő ajánlotta szerkesztőnek egy másik osztály tagját, BALLAGI ALADÁRT, aki a munkát ideiglenesen vállalta is, két esztendőn át buzgón és lelkesedéssel el is látta. A két köteten, amelyet szerkesztett, a *Figyelő* hatása látszik: sok, inkább rövidebb, de változatos tanulmányt közölt, — magában az első évfolyamban negyvenet s ezek között az a kettő is, amely folytatásokban jelent meg, alig másfél év — evvel a gazdag tárgykörrel törekedett érdeklődést kelteni. Ezzel szemben az adattár még szegényes, a szerkesztő maga pótolja ki, a kritikai rovat még a kezdet nehézségeivel küzd: a bírálatoknak több, mint egy harmadát a szerkesztő maga írja s a többi is sok gondot okoz, mert minduntalan polémiákra ad alkalmat; harcokra viszont Ballagi maga is mindig készen áll, szerkesztői üzenetek. «nyílt-tér», a Philológiai Társasággal folytatott viták tarkítják a két kötetet. De Ballagi Aladár érdeme marad, hogy a folyóirat útját megtörte, sok kitűnő munkatársat gyűjtött a *Közlemények* zászlaja alá s megteremtette azt a három rovatot, amely ma is kerete a folyóiratunkban megjelenő cikkeknek.

1892 végén SZILÁDY ÁRON körülményei végre úgy alakultak, hogy a Bizottság eredeti kívánságának megfelelően, a következő évfolyamtól kezdve maga vehette át és több, mint két évtizeden át intézhette folyóiratunk szerkesztését. Az előde által alkotott kereteket megtartotta, csak a *Kritikai rovat* címét változtatta meg *Ismertetések*, *bírálatok* találóbb címre. Maga különben — mondjuk meg ezt előre — nem tulajdonított nagy fontosságot e rovatnak. Talán az első két esztendő sok érzékeny és heves vitájától elriadva, szívesebben vette (de nem sürgette) bírálatok helyett az ismertetéseket s szerkesztő-idejében ilyent is évenként átlag csak ötöt-hatot közölt: feltette a folyóirat színvonalát a személyeskedő vitáktól. Maga alig írt ismertetést, ebben a rovatban csak akkor szólalt meg, ha a könyv témájával kapcsolatban valami új mondanivalója, gazdag tudásának tárházából valami, éppen idetartozó közölnivalója volt, vagy egy személyes élményének elmondására alkalom adódott.

Mindez nem jelenti azt, hogy maga került is a vitákat. Folyóiratunknak volt az ő idejében is egy, mondhatni: személyes rovata, amelyet mindig maga írt; *Ad vocem* volt a címe. Szellemes, tudós helyreigazítások, rendreutasítások vannak benne s olyankor íródnak, mikor valaki helytelenül helyesbítette az ő adatát, vagy az Akadémiát támadta divatból.

A közölt értekezések, tanulmányok száma Szilády idejében alaposan csökkent, de egyenként terjedelemben bővült s tartalomban többnyire mélyült is. Csak példaképpen utalok néhai Thúry Józsefnek a *Zrínyiász*ról szóló hatodfelíves kitűnő tanulmányára, amely rövidesen azután, hogy Szilády a szerkesztést átvette, 1894-ben jelent meg folyóiratunkban. Mint szerkesztő jól megválogatta a közlésre szánt cikkeket; de amit elfogadott, abban teljesen meghagyta a munkatárs függetlenségét és önállóságát, a cikken (sem mondanivalóin, sem a stílusán) egy sort sem változtatott. — Munkatársaival nem keresett közvetlenebb érintkezést; a nélkül is tudományunk kiváló művelői küldték hozzá dolgozataikat, mindig volt miből válogatnia. A beküldötteket vagy közölte, vagy nem: ismeretes, hogy levelezni nem szeretett. De a cikkek megbírálásában tárgyilagos volt; tudvalevő, hogy a szerkesztőségben majdani utódának, vagy az Irodalomtörténeti Bizottság jelenlegi elnökének, akkor kezdő fiatalembereknek doktori értekezése is helyet kapott nála, mert dolgozatukat arravalónak ítélte. A bírálatok rovatával szemben viszont az adattári közleményeket szaporította. Az Irodalomtörténeti Bizottság már 1891 decemberében Ballagival is tudatta azt a kívánságát, hogy «nagyobb mennyiségben közöljön irodalomtörténeti adatokat.» Szilády tökéletesen méltányolta ennek a kívánságnak fontosságát s az *Adattár* máig is s annál inkább gondot kívánó rovata maradt a *Közleményeknek*, mert jóformán az egyetlen hely, ahol irodalmunk multjának még fölbukkanó kincsei s ismeretlen kisebb adatai, ha nem kötetnyi terjedelműek (mert az esetben a Heinrich-féle *Régi Magyar Könyvtár*ba kerültek), szöveg szerint nyilvánosságra juthatnak.

Hetvenhetedik évében járt, mikor a szerkesztői gondoktól megvált és helyét 1913 végén a következő nemzedék egyik legkiválóbb tehetségének, az akkor férfikora delét élő Császár Elemérnek adta át. A folyóiraton haláláig ott volt a neve s ámbár valójában egyáltalában nem szólt már bele a szerkesztésbe, ez a név a nemes hagyományok folytatását és továbbfejlesztését jelentette, programm volt utódjának.

Császár Elemér a Philológiai Közlönytől jött a *Közlemények*hez, a szerkesztésre való nagy hivatottsággal és majdnem évtizedes gyakorlattal. Páratlan munkaszeretete, serénysége és gondossága folyóiratunkban bizonyos belső rendet teremtett, egységes szellemet, amelynek veleje az ő kiváló képzettsége és szilárd tudományos meggyőződése volt. A régi rovatokon nem változtatott, de a személyes vonatkozású cikkekcskéket is egészen kiküszöbölte s a rovatok között bizonyos arányosságra törekedett. Ez a bírálatok szaporodásán is meglátszott. A rovat most *Könyvismertetés* címet kapott s lehetőleg minden jelentősebb magyar irodalomtörténeti munka megtárgyalásának sorát kerí-

tette. (Kevésbé fontos, vagy tudományunkat csak távolabbról érintő könyvekről, füzetekről a *Új könyvek* felsorolásában, párszor számolt be.) E bírálatok vagy ismertetések megszerzése — ezt minden szerkesztő tapasztalhatta — sok munkával, sürgetéssel járt. Munkáját mégis megkönnyítette tudós barátainak s maga nevelte tanítványainak gárdája, amelyben mindig megtalálta a megfelelő szakembert. Az elmúlt félszázadnak több mint a fele, 27 év munkája fűződik emlékezetéhez s ez idő alatt sohasem lankadt benne buzgósa: a folyóirat sokféle tevékenysége során is, katedrája mellett, a legjobban szívéhez nőtt feladat maradt számára mindvégig. (A szerkesztésében megjelent utolsó füzetet halálos ágyán még maga imprimálta: talán ez a Cs. volt az utolsó kezevonása.) Munkatársaival szoros érintkezésben volt. A kapott cikkeket nem egyszer átdolgoztatta velük, — néha át is csoportosíttatta — stílusukat végigsimitotta, adataikat ellenőrizte, de minden javítását csak az illetőnek beleegyezésével hajtotta végre. Az *Adattár* szövegközléseinek minden betűjére ügyelt s ha a legkisebb kétsége volt valamiben, kétszer is megkérdezte vagy maga ellenőrizte az adatot. Munkatársai bőven ellátták közleményekkel, sokszor két esztendőre való anyaga is volt. Éppen azért, az ívszámot nem emelhetvén, a szedést sűrítette; így elérte, hogy elődeinél jóval többet adhatott. Jó doktori értekezéseket — miként Szilády Áron is — éppen olyan szívesen közölt, mint akadémiai székfoglalókat. Eszményi szerkesztő volt, mert szívvel-lélekkel szerette folyóiratunkat; azért sikerült is a Sziládytól elért színvonalat legalább is megtartania, sőt néha emelnie. Erdeméül kell megemlítenünk, hogy mikor a *Philológiai Közlöny*, 1920-tól kezdve, az évi bibliográfia kiadását hely szűke miatt már nem vállalhatta, a magyar irodalomtörténeti résznek helyet szorított a *Közleményekben* s azt lassanként teljessé fejlesztette; ez a folyóirat anyagközlésének rovására volt ugyan, de tudományunknak örökké becses gyűjteményt teremtett meg vele. Örömmel gondolt a félszázados évfordulóra, már kezdte gyűjteni az anyagot az ötven kötet tartalom-, név- és tárgymutatójára is s kezdett annak anyagi fedezetéről is a Bizottság költségvetési javaslatában gondoskodni. Ennek megvalósulását azonban már nem érte meg. Az ötvenedik évfolyam első felét még ő szerkesztette, sőt a harmadik füzet kiszedéséről is intézkedett. Ez utóbbiért a felelősséget már Bizottságunk elnöke vállalta és ő gondoskodott kiadásáról.

Hiába van azonban folyóiratnak jeles és hivatott szerkesztője, ha nincsenek kiváló munkatársai. Az Irodalomtörténeti Közleményeknek ezt a gárdát elsősorban maga az Akadémia biztosította. Neves tudósok mellé sorakozott azután egymást váltva a fiatalabb nemzedék, amely büszke volt rá, hogy a

folyóiratban helyet kapott, vagy épen innen indulhatott jövőendő tudós pályájára. Nem lehet célunk, hogy tevékenységünkkel foglalkozzunk; az irodalomtörténetírásnak félszázados története jórészt az ő nevükhöz fűződik s alig van tudományunknak egyetemi professzora, aki a *háromszáz* főnyi táborban nem szerepel. De meg kell említenünk, hogy az ötvenedik évfolyam befejezését hat olyan tudósunk érte meg, akik 1891-ben, a folyóirat elindulásakor, annak már munkatársai voltak. Ezek ANGYAL DÁVID, HORVÁTH CYRILL, KARDOS ALBERT, LÁZÁR BÉLA, SEBESTYÉN GYULA és ZOVÁNYI JENŐ. Nesztoruk, Angyal Dávid és az azóta elköltözött és meggyászolt Horváth Cyrill még a legutóbbi években is megtisztelték közleményeikkel folyóiratunkat, Zoványi Jenőnek pedig évfolyamunkban is jelentek meg cikkei. A folyóirat évforduló-ünnepe főképen ez öt élő munkatárs ünnepe; hálával és tisztelettel köszöntjük őket e szép alkalomból. Velük együtt köszöntjük azonban többi, valamennyi élő munkatársát a folyóiratnak és kegyelettel gondolunk az elköltözöttekre. Az Irodalomtörténeti Közlemények mindig megőrzi tudományos eredményeiket.

Ezek az eredmények közel *félezer* tanulmányban, értekezésben, s jóval több mint *ezer* adattári cikkben láttak napvilágot. Részletesebben természetesen nem szólhatunk róluk; maga a félszáz kötet beszéljen magáról, gazdag termését pedig világítsa majd át a készülőben levő névmutató. (Érdekes, hogy költőink közül legtöbbször Arany János és Kazinczy Ferenc szerepel e cikkekben.) A tanulmányokról pedig állapítsuk meg, hogy irodalmunk történetének sok-sok kérdését tisztázták, függőben volt problémákat megoldottak, régebben másképpen látott dolgokat új megvilágításba helyeztek. Csak kikapva, s a nélkül, hogy a nem említetteket evvel kisebbitenénk, példaképpen hadd mutassunk rá Gyöngyösi István, Beniczky Péter, Faludi Ferenc vagy Batsányi János itt megjelent életrajzára, Jókai fejlődésének, Herczeg Ferenc munkásságának tudományos méltatására, vagy azokra a forrástanulmányokra, amelyek kódex-irodalmunk igazi jelentőségét derítették föl, Balassa Bálint költészetét, majd drámáját világították meg, a források ismeretében, új oldalról Zrinyinek Macchiavellihez való viszonyát, Faludi eredetiségének kérdését, Kisfaludy Károly munkáinak és Fessler történeti műveinek kapcsolatát, a magyar Molière első nyomait, Arany balladáinak, Kemény Zs. regényeinek forrásait kutatták föl: tudományunknak csak két ágában is mennyire más lett a tudásunk, mint azelőtt volt s mennyi alapja lett a sok új eredmény újabb kutatásoknak! — De nem kevesebb szolgálatot kívánt tenni a folyóirat adattára is tudományunknak. Petróczi Kata Szidónia, Madách Gáspár, Radvánszky János költeményei, Amade László verseinek több kötege, Kovács Ferenc kisebb költői alkotásai s nem utolsó

sorban régi, kéziratos verseskönyveknek teljes szövegei itt láttak napvilágot s itt jelent meg last but not least, egyik legjelentősebb «felfedezés»: a *Bánkbán* első fogalmazása. Említsük meg, hogy nagyobb verseskönyvek egész anyagán, iskoladramákon kívül folyóiratunk közölte a legrégibb nyomtatott magyar könyv szövegét s a legrégibb magyar jezsuita-iskoladrama tervezetét. Jászay Pál naplójának, Horvát István *Mindennapij*ának, Kazinczy diáriumának kiadása társadalmi, művelődési és irodalmi viszonyaink s emberek ismeretéhez adott bőséges és megbízható forrásanyagot. Irodalmi tudásunkat növelte sok levelezésnek közrebecsátása: elég Révai Miklós, Barcsay Ábrahám, Kemény Zsigmond itt megjelent sok-sok levelére, vagy pl. az erdélyi viszonyokat illetőleg Malom Lujznak Döbrenteihez írt leveleire utalnunk. Csak néhány kiragadott példa annak jellemzésére, hogy milyen eredményeket és milyen anyagot tettek közzé az irodalomtörténet buzgó munkásai folyóiratunkban s vele milyen termékennyé lett az alaposabban először Toldy Ferentől megmunkált talaj.

De a folyóirat életéhez és tudományos feladataihoz tartozik az irodalomtörténet körében megjelenő nagyobb vagy kisebb új kiadványok számbavétele is. Az ötven év alatt több mint *nyolcszáz* könyvismertetés tett ennek a feladatnak eleget (ebből hetedfélszáz Császár idejében). Ezek kiegészítő részei az irodalom-ismeretnek, a repertórium pedig mindenha nélkülözhetetlen elindulópontja lesz a kutatásnak.

A félszázad történetének néhány külső adatát is fűzzük az elmondottakhoz. Folyóiratunk ötven évfolyama körülbelül 22.000 lapra terjed. Az első 28 évfolyam (1891—1918) évenként 32 ív terjedelemben, mindig négy egyenlő füzetben jelent meg és a közel emberöltőnyi időben sem formája, sem borítéka nem változott. Egyetlen kivétel az 1913. évi 2—3. füzet volt, amely azért jelent meg kettős számnak, hogy a *Bánkbán* első fogalmazványát egész terjedelmében, egyszerszra közölhesse. 1919—1921-re három évre együttesen csak 1921-ben s mindössze 18 ívet adhatott a szerkesztő. Az 1922 évi, alig több mint tízíves kötet, amely épen Szilády Áron halálát gyászolja meg s amely a «Szilády Áron folyóirata» alcímmel jelent meg, az ötven esztendő legvékonyabb kötete. Azután lassan erősödik megint a folyóirat s 1931-re nemcsak eléri, hanem túl is haladja eredeti terjedelmét. Azóta átlag évi 27 íven jelenik meg s körülbelül ugyanennyi — $27\frac{1}{2}$ ív — a félszázad évi átlaga is. A folyóiratot 1891-ben a Franklin-társulat, 1892—1921. az Athenaeum, 1922—1940. a Pallas nyomdája nyomta.

Visszatekintésül ezeket a képeket és adatokat óhajtottuk összefoglalni. Nem a mi érdemünk, beszélhettünk róluk; e rövid történeti vázlatlalt akartunk adózni ötven esztendő's multunknak.

Meggyőződésünk, hogy e félszázados anyaghoz mindenkinek sokszor vissza kell fordulnia, aki magyar irodalomtörténettel foglalkozik: ez az *Irodalomtörténeti Közlemények* élő jelentősége. Köszönet érte az élő és elköltözött munkatársaknak. A mi feladatunk csak annyi, hogy az új félszázad kezdetén kérjük tudományunk művelőit, támogassák továbbra is — és szeressék folyóiratunkat.

JÓKAI RAB RÁBYJA.

Írói alkotásainak fénykorában, mintegy két évtizeden át Jókai igazi történelmi regényt nem írt.¹⁾ Megfogta lelkét a közelmúlt és a jelen: tragikus eseményeknek egymásutánja, amelyeket átélt, és nagyszerű embereknek sorsa, akiket ismert vagy látott. Az új fordulatot a múlt felé a századvég kezdete, az 1875. év hozza meg. Egymást ekkor sűrűn követő regényeihez, mint Zsigmond Ferenc írja, «történeti szakmunkákat, néha pedig eredeti forrásokat is tanulmányozgat keresztül s e nemű szorgalmát szereti is a regények végeihez csatolt adattömeggel bizonyítani.» Romantika és epikai hitel nem fedik, de jól egészítik ki egymást, mint fény és homály együtt keltenek hangulatot. Nemcsak a jellemek szélsőséges ellentétei fokozzák a romantikus hatást²⁾, hanem a világításnak ez a kiélezett kontrasztja is.

Forrásai imént Erdély történetírói, Bethlen Miklós önéletírása, Cserei Mihály históriája, Decsi Sámuel Osmanographiája voltak. Most új területekre téved; a *Rheinischer Antiquarius*³⁾, a *Szerelmi Lexikon* vagy a Bülau szerkesztette *Geheime Geschichten*⁴⁾ bőséges anyaghalmazza fölkelte és egyre fokozza érdeklődését a kalandor-tárgyak iránt. A *Szép Mihálba* a pikáror-regények mesgyéiről hozta el egyik alakját és főhősének, Kalondai Bálintnak sok vonását is. *Egy hírhedett kalandorában* már egészen pikáror-mezőkön jár, kedvvel bolyong a kalandoroknak romantikusan időtlen és határtalan világában. Jólesnek képzeletének az emberi fantasztikumok, a lehetetleneknek gondolt és mégis lehetőknék lát-zó eseményváltozatok szindűs képei. A közönségnek is kedvében jár velük. Ez a nemzedék ifjúkorában még a *Hétköznapokon*, Kúthy Lajos és Nagy Ignác Sue-regényein és Jósika Miklós népszerű alkotásainak azon a hosszú során nőtt fel, amelyet a *Kétemeletes ház Pesten* c. regényével kezdett írni. Hozzá volt szokva a franciás romanticizmusnak, a rejtelmesnek és borzalmasnak művészetéhez. Az új regény középpontjában a megsanyargatott ember él, akit tragikus pályája a vérpadra sodor; a legtörténelmibb közöttük Trenck Frigyes.

¹⁾ Zsigmond Ferenc, *Jókai*. 1924. 222. l.

²⁾ Szinnyei Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. 1939. I. 155. l.

³⁾ Rajka László, *Jókai kalandora*. Kolozsvár, 1932. 3. l.

⁴⁾ Hankiss János, *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs*. It. 1928. 1. l. — U. az, *Jókai forráshasználata*. IK. 1935. 146. l.

Életrajzát Jókai már serdülő-korában, a *Rajzolatok* 1838-iki évfolyamában¹⁾ olvashatta; a cikk ismeretlen írója még élő hagyományokat ápolott — Kazinczy felesége buzgón «által olvasta Trenk minden munkáit»²⁾, bizonyára emlékiratait s. A fölvilágosodás korának ez a «hirhedt kalandora» egy darabig a mi szellemi életünk fejlődésébe is beleavatkozott, sok híve és sok ellensége volt nálunk is, de a köztudat számára a *Glückwunsch an die Ungarn* c., magyarra többször lefordított költeményénél is³⁾ érdekesebbek maradtak glatzi és magdeburgi börtönélményei. Ez utóbbiak foglalkoztatták Jókait is, mikor 1893-ban *A két Trenck* c. regényét írja. Van kalandoríze Ocskay-regényének vagy Benyovszky-fordításának is; de ezek inkább az élet változatosságait mutatják, mindig érdekes környezetben és viharos viszonyok között. Az emberi szenvedések kiélézését leginkább a Trenck-regényben találta meg.

Az igazságtalanul szenvedett rabság története, amely érzelmesség nélkül is megható és rokonszenves, könnyen megfogja az emberi szívet. Kazinczyék és a két Wesselényi sorsának emlékezete még eleven volt; a háttérben Kazinczy rabtársának, Riedelének rejtelmes esete kísértett. A német Schubart is, miként Trenck, igyekezett magát a zsarnokság áldozatának tüntetni fel. Maguk a börtönregények is népszerűek. Trenck emlékiratait csakhamar Benvenuto Cellini önéletírásának német fordítása követi, nem kisebb ember, mint Goethe tollából. És ha a messze multból idevetíti árnyát a velencei ólomkamarák sok mondája, Jókai már átélte Silvio Pellico politikai jelentőségű, hatalmas regényének hatását is; ime. kalandor-élet, börtön-regény és politika együtt, vagy külön-külön kínálkoznak a borzalmak iránt is érdeklődő korban a romantikust kedvelő regényíróknak. — Trenck Frigyes életében ezekhez még egy kísérő hang járul, a fölvilágosodás nagyhangú kürtölése. Egy kis idilli, romantikus szálon, Nagy Frigyes hugának szerelmén kívül evvel szépíti meg nem egyszer gonosz cselekedeteinek sötét képét. A fölvilágosodás, amelynek vakmerő harcosa volt, nála legtöbbször önigazolás is, takarója sok egyébnek, magyarázata egy viharos életsorsnak. Emlékiratainak (*Merkwürdige Lebensgeschichte*, 1786.) címképe, «a magdeburgi börtön rabja 68 fontos bilincsével, súlyos vas-nyakkövével, lábánál halálfejes sírkövel»⁴⁾ jelkép is: a fölvilágosodás bilincsbe verettetését jelenti. Jellemző, hogy az érte küzdő «hős» a francia forradalom nyaktilója alatt vérzik el.

¹⁾ *Trenk báró, rövid életrajzban.* 1838. II. 7. sz., július 26.

²⁾ Kazinczy levelezése. I. 316. l.

³⁾ Császár Elemér, *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században.* 1918. 119. l. — V. ö. még Jacob Károly cikkével. IK. 1928. 118. l.

⁴⁾ Bittenbinder Miklós, *Jókai Trenck-regényei.* Heinrich-Emlékkönyv, 1912. 308. l.

Kalandor-élet, börtön-élmények és fölvilágosodás vértanúsága: ime, a *Szép Mihál* és a *Hírhedt kalandor* után Jókai teremtészszerűen jut el e fonalakon a Trenck-témának egy változatához, a *Rab Ráby*hoz. Alig három esztendő alatt, miközben a *Hont* és az *Üstökös*t is szerkeszti és a *Szabadság a hó alatt* c., a titokzatos orosz világban játszó regényét is megírja, négy regényt alkot meg; mindegyik más-más korban, más környezetben, más emberek között él, de háromnak közülük kalandor a hőse, akinek nem rokonszenves élete rajzát meleg színekkel varázsolja széppé. Az első közülük, a *Szép Mihál*, és az (egyelőre) utolsó, a *Rab Ráby* magyar multban játszik, koruknak szereplő embereivel és eseményeivel; a *Rab Ráby* volt közülük a legemlékezetesebb. Beöthy Zsolt, mint Kéky Lajostól tudom, nagyon szerette ezt a Jókai-regényt. Hogy Takáts Sándor is szívesen forgatta, azt onnan is látom, hogy böngészéseimben ismételten az ő kutató kedvének nyomára leltem. De kívülük is még nagyon sokan vannak, akik a Jankó János rajzaival megjelent első kiadást szeretettel őrizték könyvtárukban s megújra elolvasták.

A *Rab Ráby* először, mint az *Üstökös* 1879. évi folytatásos melléklete, Stampfel pozsonyi kiadónál jelent meg s ugyanakkor németül is a *Pester Lloyd* vasárnapi számaiban.¹⁾ Tehát 1878 derekán a regény készen volt. Mihelyt kötetben is napvilágot látott, a napilapokban bírálatai is megjelentek. «Oly férfiak ajkáról, — írja a *Hon* tárcáírója az október 4-iki számban — kik Jókai Mór újabb regényeiről általában kicsinylőleg szoktak nyilatkozni, hallottunk felőle lelkesült, magasztaló ítéleteket.» László Pál a *Ellenőrben*²⁾ már több gyengéjére tapint a műnek. «A tények felülkerekednek a jellemzés következtetességén; a meglepő fontosabb, mint a motiválás; a látványosság előbbrevaló, mint a lélektani igazság.» Szivák János nyíltan megmondja³⁾ hogy a regény «igen sokszor sötét, nyomasztó, aminek oka az is, hogy gyakori benne a borzalmas dolgok fölösleges leírása.» De valamennyien kidomborítják az elgondolás művészi nemességét s a korrajz sikerültségét, a regénynek két kiváló erényét. Az egyik bíráló szerint Jókai II. Józsefnek vakmerő humanizmusával állítja szembe az ősi magyar alkotmány védelmét, a másik szerint Ráby Mátyásnak II. József idealista, de épen ezért hibás törekvései miatt kell elbuknia, mert a nemzet alkotmányos érzésével és féltve ápoltt jogaival került szembe. A regény tárgya ez a tragikus küzdelem, amelyből, ter-

¹ 1879 január 5-én, az 5. számban jelent meg az első közlemény; a regényt ugyanakkor a hírek élén is «beharangozzák»; e szerint tárgya «der Kampf der Komitee gegen die Neuerungen Josefs II.» Szeptember 21-én, a 261. sz. hozta a befejezést.

² Egy nappal utóbb, mint a *Hon*ban, az 1879 okt. 5-iki, 474. számban.

³ Fővárosi Lapok, 1879. nov. 21., 268. sz.

mészetes, hogy a nemzeti eszme kerül ki diadalmasan, Jókai mesei igazságszolgáltatásának győzelmével együtt — s épen ebben van a megoldás művésziessége; benne él a kor lelke. Minket azonban magának a Trenck-szerű hősnek, Ráby Mátyásnak személye érdekel, «egy megtestesült tipikus alak, a felvilágosodás korának humanisztikus s kozmopolitikus eszmékkal saturált gyermeke.»¹⁾ Mert, ismeretes, Jókai Ráby Mátyása nem a képzelet szülötte. Valóban élt, II. József korának fia, a császár eszméinek és az «aufklärismusnak» vakbuzgó híve volt; életét és szenvedéseit maga írta meg és ez a könyve volt Jókai *Rab Rábyjának* főforrása. Maga is utal rá. Viselt dolgairól azonban hivatalos iratok is maradtak. Mindebből háromféle Ráby Mátyáskép néz az érdeklődő felé: az egyik olyan Rábyt mutat, amilyenek maga festette magát; a másik kép az egykorú iratokból kapja vonásait és színeit; legrokonszenvesebb természetesen Jókai ábrázolásában, a mindnyájunknak kedves *Rab Rábyban*.

Ráby Mátyás önéletírása — «szenvedéseinek története» — hely megnevezése nélkül, de a befejezés és a II. kötet belső címlapja szerint Strassburgban, 1797—1798-ban jelent meg két kötetben²⁾; ezek mindegyikéhez függelékül állítólagos okiratokat is mellékel³⁾. Tíz évvel Trenck önéletírásának nagy sikere után, bizonyosan annak ismeretével és hatása alatt készült a két kötet, amely az utókor szemében teljesen célját vesztette. Trenck a papok és a zsarnokság ellen küzd; Ráby Mátyás, nem kevesebb gyűlölettel, a papság és a feudalizmus ellen. De a gyűlöletnél is rosszabb, hogy a magyar alkotmány és törvények ismeretében, a hazai viszonyokban jártasan, egyéni bosszúvágytól ingerülten támad és mocskol embereket és intézményeket, oktalanul meggyanúsít mindenkit és szenvedő áldozatnak mutatja magát, az igazságért és a jobbágytság jobb sorsáért való küzdelem vértanújának. Emberileg szánandó volna a sorsa, ha épen túlzásaival maga nem tenné valótlanszínűvé elbeszélését. Mérhetetlenül gyűlöli hazánkat, amelyet «a természet boldog teremtmények gyönyörű lakhelyétül rendelt, de egy barbár alkotmány a leggyalázatosabb nyomor

¹ A *Hon* idézett tárcájában.

² A két kötet címlapján 1798 van; a második kötet belső címlapján azonban 1797.

³ *Leidensgeschichte des ungarischen Edelmanns Matthias Raby von Raba und Mura*. 1798. 8-r., I. k. 288, 80; II. k. 252, 111 l. — A II. kötetnek egy belső címlapja is van: *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich*, oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten ungarischen Edlen Matthias Raby von Raba und Mura. Von ihm selbst beschrieben. Strassburg, im fünften Jahr der Republik (1797). Auf Kosten des Verfassers. — Föltűnő a két címlap évszámának eltérése; az is kérdéses, vajjon valóban Strassburgban jelent-e meg a munka.

szörnyű tartózkodási helyévé tett.» Itt «a törvénnyel zsarnoki módon visszaélnék, minden emberi és polgárjogot lábbal taposnak, láncra verik és megkötözik a becsületes embert, aki a legszentebb jogokért sikraszáll.» Így mondja a szennyiratnak — mert csak annak nevezhetjük — az előszavában; megdöbbenő volna ezt egy magyar nemes ember tollából olvasnunk, ha nem maga dicsekednék el vele, hogy nem magyar származás. A Prága közelében levő Raby kastélyban éltek ősei, érdemeket szereztek a «polgárháborúkban» és ezért Sopron megyében, a Rába és Mura vidékén kaptak adománylevéllel birtokokat.

Életpályájában van valami a modern pikároból. Valahonnan jött és a francia forradalom zivatarában valahol eltűnt. Pozsonyban, 1752. szeptember 21-én született, de már hároméves korában mint árvagyermek Bécsbe került, papi nevelőintézetbe. Itt ismerte és szerette meg őt II. József császár, aki «a főváros előkelő tanintézeteit gyakran meg szokta látogatni.» Egy évtized múlva «hazájába» tért vissza, Budán, Pozsonyban, Kassán, Egerben és Pesten folytatta tanulmányait s már ekkor fölháborította a polgárság és parasztság szerencsétlen helyzete s a protestánsok elnyomtatása. Majthényi Károly semtemvir mellett volt patvarista és 21 éves korában Pozsonyban az udv. kamara szolgálatába lépett. Szenvedélyes érzéke volt visszaélések kinyomozására s már ekkor bajba keveredett, mert a kiadót (expeditort) holmi hivatali papiros- és írószerlopásokon érte; a viszonvadás, «rágalmak» miatt állását veszítette s mivel már ekkoriban a császárhoz kezdett leveleket irogatni, értésére adták hogy ha még egy sort firkálgat, Magyaróvárba zárják. Ennélfogva elment Bécsbe, ahol Mária Terézia — egészen Háy János-szerű történet — egy arany dohányszelencével s benne ötven arannyal ajándékozta meg, minden további szolgálatra alkalmasnak minősítette s «hogy azokkal az utálatos (abscheuliche) emberekkel a magyar udvari kamaránál» ne legyen dolga. Bécsbe hívta, az udvarhoz, állásba. Ő azonban elhatározta, hogy a «gyalázatos» nagy emberektől félrevonulva, birtokain barátainak és a jó emberek ügyeinek fog élni. (Közbevetőleg: II. József császár már a sajtószabadságot is megígérte neki, mihelyt trónra lép. Sikerült nála a türelmi rendeletet is sürgetnie és őt a papi uralomról és papi birtokokról tájékoztatnia.) Csakhamar azonban arról győződött meg egy birtokaiból kiforgatott özvegyasszony ügyében, hogy nálunk még a császár erélyes parancsára sem érvényesül az igazság. Ilyen tapasztalatok után kapja a császártól a megbízást, hogy a szentendrei kamara-uradalom ügyeit negyedszázadra visszamenőleg vizsgálja felül, mert az ottani nép elnyomtatásáról és kiszípolozásáról panaszok érkeznek. A feladat elől ismételtelen megpróbál kitérni, halasztgatja annak vállalását, de 1784-ben József már — mindenirányú megoltalmazását megígérvén — ráparancsol, s néki engedelmeskednie kell.

Ráby Mátyás Szentendrére költözik s a császári leirat alapján a helytartótanács a vizsgálatot a vármegyére bízta. Ráby a nép között kezd tájékozódni s tudomására jut, hogy Szentendrén és Üzbégen a községekre kirótt évi 6000 ft helyett évtizedek óta 50—60.000 ft adót szednek be, hogy a kamarauradalmi erdőkből a fákat a község kivágatja és megvesztegetésül

beszállítja Pestre a vármegyei urakhoz. Hogy ezt ne ellenőrizhessék, fölgyújtják az egész erdőt. A császárné 30 tűzkárosultnak, akiknek a házuk is leégett, elengedte az adóját: a község ezt az összeget a többi lakosra kiróttá és tőlük szedte be. Négy ráctól megtudja, hogy az így összegyűlő óriási pénzösszeget egy titkosládában rejtegetik, onnan vesztegetésekre és vármegyei uraknak esetenként adott kölcsönökre használják. Szüretkor már a szállókból jövő mustot elveszik az adóhátralékok fedezésére. A kiszálláskor 4—5 embernek adott ebéd árát, hihetetlen mennyiségű fogyasztásuk számláját a község pénztárából fizetik. Ráby némcsak ezeknek bizonyítását kéri, hanem személyében is mindenkit megtámad. Főként Földvály Sándorra, a jegyzőre haragszik, aki (Ráby szerint, hogy a maga bűneit takarja vele), Keresztúry udvari ágens útján maga is följelentést tesz. De lépcsőnként fölfelé mindenkit rosszakaratú, késedelmes vagy megvesztegetett embernek tart; senkit sem kímél: névszerint is megrágalmazza Szily József alispánt, Laczkovics Imre második alispánt, Friebeisz Antal és Margalics János főszolgabírákat, Csabay, Muslay János és Szabó János szolgabírákat, épen úgy, mint a nagynevű Balogh Pétert, a nógrádi másodalispánt (a későbbi septemvrt), akit azért delegálnak a vizsgálatra, mert a pestiek ellen Ráby érdekeltségük miatt kifogást tett. Kijut a panaszokból Majthényi Imre praefectusnak, Orczy Lászlót följelenti, mert «unthätig» (hanyag), Niczky Kristóf grófról pedig azt írja, hogy — mikor a császár külön biztosra bízta az ügy kivizsgálását — «auf erhaltene Nachricht von der bevorstehenden Gefahr liess der Magistrat dem Grafen Niczky durch Abgeordnete eine mit neuen kremnizer Ducaten gefüllte Schale überreichen, und erhielt dafür die Versicherung seiner Gewogenheit». Még Pálffy Károlyt, a magyar udv. kancellária elnökét, Majláth József gr. kerületi biztost, vagy Zichy Ferenc gr. adminisztrátort sem kíméli meg. Persze, mindenkit maga ellen zúdít, csak a nép áll — néha — mellette.

Előadása szerint a hosszú csakhamar megkezdődik. Előbb megpróbálják 3000 arannyal megvesztegetni, majd Balogh Péter próbálja rábeszélni, hogy ejtse el vádjait, végül Niczky is hangoztatja előtte, hogy vannak a vármegyénél becsületes emberek is: «ein Theil des Comitats bestände doch aus redlichen Männern, eine Bemerkung, die in dem Munde eines *bestochenen* Staatsbeamten ziemlich sonderbar klingt». Minden hiába. Ellenségei a pesti ligetben rálőnek, megvádolják, hogy a brünni erdőben egy zsidót megölt, meg akarják mérgeztetni, trigámiáért bíróság elé állítják stb., stb., végül is letartóztatják és 18 rabló közé zárják egy 9 láb hosszú, 6 láb széles tömlőche. Még ezekben is több emberi érzést talál, mint ellenségeiben. Hosszú kínzás után, — lásd Trenck önéletírását — miközben hol nehezebb vasakkal bilincselik meg, hol Orczy kívánságára a nemesi tömlőccel könnyítenek sorsán — lázítással vádolják. Tömlőcéből azonban mindig van alkalma emberekkel érintkezni s a császárnak írni, künn pedig nővére dolgozik sorsának megváltoztatásán. Közben török ruhába rejtezett, álarcos emberek rács menyecskének öltöztetve őt Bécsbe szöktetik, ahonnan a császár ismét visszaküldi feladatának végrehajtására. Biztonságára két rendőrtisztviselőt ad melléje, ezek kísérik Pestre s itt Niczky avval, hogy «a császár Bécsben parancsol», újból letartóztatja s átadja a vármegyének. Végül is 10 évi bür-

tönre ítéli s mikor a császár mind erélyesebben rendeli el szabadonbocsátását, betegen és agyonsanyargatva kilöki az utcára. — A munka további részeiben Ráby már csak a becsületét keresi. II. József meghalt s Lipótot, majd Ferencet annyit zaklatja, hogy Ausztriából végül is kintassítják. Így kerül a francia forradalmárok közé, ahol megbecsülik és alkalmat adnak neki, hogy könyvét kinyomassa.

Ez a rövid ismertetés is elegendő képet ad arról, hogy Jókai forrása egy kalandornak a szennyirata, amely esetleg előfordult visszaéléseket és hibákat kiszínezve, borzalmas állapotokat rajzol, bosszúból a vélt vagy részben elszenvedett sérelmekért. Mindezt kiegészíti Magyarország «politikai, polgári és egyházi alkotmányának» rajzával, amelyben ilyenfélét olvasunk: «Der König von Ungarn ist, als der grösste Gutsbesitzer, der erste Edelmann im Reiche; aber kein Edelmann wird auch mehr als er von seinen Beamten betrogen.» — Az országgyűléseken nincsen nyugodt tárgyalás. «Die wichtigsten Angelegenheiten werden unter wilden Drohungen, unter Geschrei und Fluchen, bisweilen mit dem Säbel in der Faust entschieden.» — «Die Bestechungen sind bei allen, selbst den höchsten Gerichten so gemein, und werden so wenig geheim gehalten, dass es das Ansehen hat, als ob sie wesentlich zu der ungarischen Gerichtsordnung gehörten.» Ez a három kis mondat jellemezze az egész munkát s írójának gonoszságát. Látszólag Ráby II. József humánus eszméiért küzd; igen nagy jelentőséget tulajdonít a maga befolyásának, pl. úgy tünteti föl, hogy a császárt tőle kérdezi s az ő előadásából ismeri meg a protestánsok helyzetét hazánkban. József császár intézkedéseit — a türelmi rendeletet, a jobbagyság sorsának enyhítését, az állítólagos sajtószabadságot — jórészt neki köszönhetjük. A nép sorsa nyomja lelkét, azon akar segíteni, ennek s voltaképen a maga szenvedéseinek, keserves rabságának elbeszélésével is a fölvilágosodás bajnokának szerepében tetszeleg.

A ránk maradt egykorú írások nem ilyennek mutatják. Mielőtt ezekre térnénk, előbb még mondjuk el, hogy a munkát a maga korában sem tartották sokra. Az *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1798. febr. 20-iki, 58. számában¹⁾ részletesen foglalkozik vádjaival s «alkotmánytörténetéről» megmondja, hogy az semmiképpen sem új, hanem, forrásának elhallgatásával, adatait egy *Manch Hermann* és egy *Statistische Aufklärungen* c. könyvből írta ki. Bizonyos kételkedéssel fogadja adatait, különösen a vármegyéről, fölismeri, hogy szenvedélyesség és pártoskodás

¹ E bírálat föl kutatása nem az én érdemem. Bele van ragasztva a *Leidensgeschichte*-nek a M. Tud. Akadémia könyvtárában őrzött (Életir. O. 26. sz.) példányába. Említi Szivák János is, a *Fővárosi Lapok* kritikusa.

a szerzőt elvakította s — ha van igazság az elbeszélésekben — az eljárás lefolytatásában volt a hiba. A császárnak már az ügy legelején egy erélyes, becsületes és tekintélyes biztost kellett volna küldenie, aki lebírja a felmerült bajokat. Nagy tisztelettel szól a még élő Balogh Péterről s kételkedik a Nieszky haláláról elmondottakban.¹⁾ Egészében azonban az a véleménye, hogy szenvedélyes túlzásait nem tekintve, Ráby nem tartozik azok közé a megvetésreméltó árulkodók közé, akiknek tevékenységéről jobb hallgatni. Reformokra szükség van. De fölháborító, hogy Ráby ezeket hazájában nyaktilóval és idegen csapatok erejével akarja elérni. Ime, még a külföldi lap is észreveszi Rábyban a hazaárulót. S még valamit meglát: hogy a vizsgálat helytelen kezdete s az abból származott bonyodalmak miatt, de a tekintélyromboló részletek napvilágra kerülván, ennek következtében is a szigorú igazságosság szempontja szembe került a tekintélymentés és a konvenciók szempontjával. Az ismertető — bár egy s más részletet így is nagyon regényszerűnek tart — csak egyről nem győződhetett meg: a tények igazságáról.

«Audatur et altera pars!» mondja a komolyszavú német bíráló. Ráby Mátyás pöre az alsófokú, tehát vármegyei nemesi törvényszéknél folyt s a pöriratokból derülne igazi világosság viselt dolgaira; a vármegyei levéltárban azonban Rábyra vonatkozó ügyiratot nem találni;²⁾ valószínű, hogy már annak idején megsemmisítették őket. De az Orsz. Levéltárban, első sorban a volt helytartó-tanács irattárában vannak Rábyról szóló akták: a kancelláriával és a vármegyével folytatott iratváltások vagy ezek fogalmazványai. Mellékletek híján — azok itt sem maradtak meg — még azt sem lehet megállapítani, milyen vádakkal tartóztatták le és állították büntető bíróság elé. Valószínű, hogy a nyilvános ügyekbe való illektéktelen beavatkozás, az ok nélkül való vádaskodás és rágalomhadjárat, a fegyelemsértés, a császárhoz való levélirogatás közügyekről csak kisebb részletei voltak a vádpontoknak; a fő a nép lázítása, bujtogatás és fölforgató törekvései voltak. Ezekért ítélték 10 évi börtönre.

II. József valóban személyesen ismerte Ráby Mátyást és mellette állt; de nem olyan mértékben, mint Ráby írja emlékiratában. A kalandornak még pozsonyi és bécsi éveiből nagy összeköttetései is lehettek s nem keveset tett érte nővére, Ráby

¹ Erre még alább visszatérünk.

² Rexa Dezső főlevéltárosnak egy régebbi szíves értesítése szerint Takáts Sándor is hiába kereste ezeket az iratokat. Pest vm. monografiájában azonban (Magyarország vármegyéi és városai) II. 461. l. vannak pontos idézetek a vm. jvkiből Rábyról. A legérdekesebbik az, hogy Ráby 1786-ban a város irattárából önkényűleg szedett ki és vitt el okiratokat. Mikor a jegyző ez ellen tiltakozott, többször arculütötte és gyalázó szavakkal illette.

Anna. Való az, hogy a császár, vagy személyes ismeretsége miatt, vagy ez összeköttetések befolyására ismételten sürgette Ráby ügyének elintézését. Gr. Pálffy Károly, a magyar udv. kancellária elnöke 1788 január 28-án utasította a helytartótanácsot, «den gegen den Matthäus Rabi¹⁾ bei der Pester Gespannschaft angestregten Fiscal-Prozess ehestens beendigen zu lassen und das ausfallende Urtheil im Zusammenhange mit dem Befunde der vollzogenen Untersuchung hieher einzusenden.»²⁾ Áprilisban meg is írja Niczkynek, hogy a második éve húzódó pert «S. Mayestät ehestens entschieden wissen wollen», de ismételt sürgetésre csak decemberben kapja meg a jelentést, hogy az ügyből bünper lett, amelynek befejezésére a vármegyének nincsen befolyása. Egyébként is most derült ki, hogy «Rabi auch die Csobankaer Gemeinde wider ihre Grundherrschaft aufgehetzt habe» 1789 tavaszán végre az ítélet is a császár elé kerül s a helytartótanácsához május 2-án, majd 14-én érkezett két terjedelmes leiratban a kancellár a császár döntését és intézkedéseit közli a Ráby-ügyben,³⁾ ezek során azt is, hogy Ráby büntetését kegyelemből elengedi: «Weil er verschiedene Anzeigen gemacht und eben dadurch zu Abstellung beträchtlicher Unordnungen bei Szent Endre Gelegenheit gegeben hat, — die wider ihn bei dem Pester Untergericht verhängte Strafe quoad vindictam publicam aus Gnaden aufzuheben, einzelnen Personen hingegen ihren Regress an ihn zu fordern frey zu lassen geruhet habe.» A szép leiratnak látható törekvése, hogy Szentendrén és a vármegyében rendet és újból békét és nyugalmat teremtsen, — mindenről megfontolt bölcseséggel intézkedik.

Az iratcsomó nem nagy, de intézkedéseiből betekinethetni a történetkebe. A szentendrei magisztrátus két titkos ládája, a «nagy kassza és kis kassza,» amely Jókai regényének is elindító alapja, valóban megvolt. A nép úgy tudta és Ráby Mátyásnak is az volt a meggyőződése, hogy ebben rejtegetik a néptől igazságtalan adó gyanánt kizsarolt kincset, a 6000 és 50—60.000 frt. sokévi különbözetét. Ráby azt hitte, hogy nagy kincset talált: a följelentőnek a megtalált összeg egyharmada járt jutalomdíjul. Bármennyire tagadja is emlékiratában az anyagiás célt, az eredmény megcáfolja. Lelke mélyéből gyűlöli Földváry Sándort, a jegyzőt, aki a nagy jutalom reményében szintén megtette a följelentést s talán annál is inkább féltékeny volt rá, mert az pontosabban tudhatott bizonyos visszaéléseket, mint ő. A császári leirat meg is állapítja, hogy Ráby öt nappal megelőzte Földváryt. A titkos nagy ládában

¹⁾ A hivatalos iratokban mindig *Matthäus*.

²⁾ Htt. 17653. sz. — Publ. Pol. 1788. Fons 86.

³⁾ U. o. 15339. és 19749. sz. P. P. 1789. Fons 34.

azonban nem pénz volt, hanem írások. Ezekből kiderült, hogy a magisztrátus adóösszeírása csakugyan hamis volt, de azért, mert több házat elhallgattak s evvel a kincstárt megkárosították. A kisláda írásai között kötelezvények voltak, amelyeknek behajtását a császár elrendelte. Mindezekből a bűnös tanács-tagok örököseinek 2096 41 forintot, Jeszenovszky kamarai prefektus örököseinek 222 05 forintot kellett megtéríteniük, ebből tehát a denunciánsnak 772 55 frt jutalom járt. Ime, ezzel olvadt a nagy kincs!

A császár nem akart igazságtalan lenni. Hogy Ráby és Földváry között az igény elsőbbsége szempontjából újabb ellentét ne keletkezzék, meg kell állapítani, hogy kinek jár ez a pénz. Azonban, ha Rábyt illetné is, semmiképen sem szabad kifizetni neki, hanem a vizsgáló-bizottság és a pör költségeire kell fordítani. Ezek között pedig van egy érdekes adat. Ráby elmondja, hogy mikor Bécsbe szöktették, a császár újból visszaküldi őt, hogy folytassa feladatát s hogy szembe-sítsék a szentendrei és úzbégi elégedetlenkedőkkel. Védelmére két rendőrtisztviselőt ad melléje. A császári rendeletből kiderül, hogy a pénz egy részét «auf dessen *Arretirung* in Wien und durch die allhiesige Polizey-Wache erfolgten *Übersetzung* *nacher Pest* verwendeten Unkosten, und *Entschädigung* *der durch ihn verkürzten Contribuenten*» kell fordítani. Bécsben tehát igenis letartóztatták és két rendőrtiszt adta át Niczkynek s általa a vármegyének. Ilyen a Ráby Mátyás igazmondása!

Még csak néhány kisebb adatot. Ráby Anna a bűnpör közben a császárhoz folyamodik s bátyja szabadlábra helyeztetését kéri. A kancellária elismeri, hogy a bűncselekmények egész sora miatt «scheint die Übergabe des Matthäus Rabi an das Untergericht dem mittels hohen Hofdekret vom 18. X.-ber v. J. nr. 17324. erhaltenen Auftrag gemäss *gerechtfertigt zu werden*». Epen ezért a császár csak akkor intézkedhetik Ráby elbocsáttatásáról, ha a pör befejeződött.¹⁾ — Rágalmazó hadjáratára legjellemzőbb a kancellária következő leirata.²⁾:

«Es hat den Mathäus Rabi nach seiner Entlassung aus dem Arrest in Bezug auf die Szent-Endreer Denunciation die hier in originali anverwahrte, mit anzüglichsten Ausdrücken gegen die Komitatsbeamte und andere, in öffentlichen Diensten stehende, bewährte Männer angefüllte Bittschrift an Se. Maytt. eingesendet. Nachdem aber gedachtes Denunciationsgeschäft auf das genaueste erhoben, auch allerhöchst entschieden worden, so haben Se. Maytt. zu entschliessen geruhet, dass obige Bittschrift durch das Pester Komitat in Beyseyn des vorzuberuffenden Bittstellers Rabi zerrissen und selben unter Androhung schärferer Bestrafung, das Stillschweigen auferleget,

¹ Htt. 1752. — 1789. és 3297. — 1789. fons 34.

² U. ott, 38351. — 1789. szept. 27.

auch ein ruhiges und ehrbares Betragen ernstgemäss eingebunden, dann von Seiten des Komitats auf dessen künftiges Betragen ein obachtsames Auge getragen werden solle.»

Ez az utórezgés¹⁾ mutatja, hogy II. József — bár bizonyos személyes jóindulattal és hajlandósággal volt Ráby iránt, akit már mint gyermeket ismert — helyesen mérlegelte Ráby jellemét és viselkedését. Szánalommal volt sorsa iránt, de megismerte és megfékezte esztelen vádaskodásait, izgága természetét.

Jókai természetesen nem ismerte Ráby Mátyás igazi arcát. A kalandortörténetek között, amelyek ekkoriban képzeletét foglalkoztatták, Ráby szenvedéseinek elbeszélése némi rokonszenvet és sok szánalmat keltett benne. Így alkotta meg Ráby Mátyás harmadik s legszebb képét, szebbet annál, amelyet Ráby magáról festett, s ez a harmadik kép került Jókai regénye által a köztudatba. — Jókai hamarosan észrevette, mert észre kellett vennie Ráby történetében a bonyodalmak igazi okát: a népeinek javát akaró, a felvilágosodás szellemében kormányzó császár fanatikus hívének és a magyar alkotmányos, ősi jogokhoz öntudatosan ragaszkodó vármegyei uraknak heves küzdelmét. Így avatja az izgága kalandort a népboldogítás, emberszeretet hőisévé, aki «minden poklon keresztül» védi a sanyargatott, kiszarolt jobbágyot. Megmutatja a «korhadt» vármegyét is, eladósodott, kapzsi, sokszor embertelen kiskirályokat, akik azonban az alkotmányos jogoknak, a legszentebb magyar hagyományoknak még romlottságukban is törvényes őrői. Egy tisztaelkű ember is van közöttük, a főjegyző. Tahy Györgyről még Ráby szennyirátának sincsen egy rossz szava sem. Benne mutatja meg Jókai — Tárhalmy névvel — a helyes álláspont képviselőjét. «Az olyan emberek mint Ráby Mátyás, azt hiszik, hogy az emberiség ügyének, a népszabadságnak szolgálnak, s nem gondolják meg, hogy micsoda rettenetes állapotnak kell lenni ebben az országban, ahol olyan emberek mint én, aki Istennel mindig békében, az igazsággal mindig harmóniában éltem, egy társaságban állunk olyan emberekkel, akiknek egész élete gonoszság és istentelenség volt.»²⁾ Tárhalmy nemes jellemén át érvényesül a magyar igazság. Ráby megmenekül a szenvedésektől és a haláltól, de csak akkor, mikor II. József visszavonja törvénytelen rendelkezéseit: a nemzet jogai újra megélednek és Tárhalmy fennszóval hirdeti, hogy következik a tisztújítás, ítélni fognak igazak és hamisak fölött.

¹ A Ráby-per egész lefolytatása nyomon kísérhető a kanc. és helytt. irattárból, minket azonban csupán a személyére vonatkozó e néhány adat érdekel, a részletekre itt nem terjeszkedünk ki.

² *Rab Ráby*. 1879. II. k. 238. l.

A történetből nem lenne regény, ha nem szőnék át a szerelem szálai. Jókai egy finom, meleg idill napsugarával ragyogtatja be a sokszor sötét, kegyetlen részeket. Ráby a regényben Tárhalmynak volt valamikor a patvaristája s emléket ott hagyta a főjegyző Mariska leányának, egy időközben nagyleánnyá serdült, kedves, bájos gyermeknek szívében. Mariska lesz az őrzőangyala, aki még akkor is tud róla gondoskodni, mikor mint a vármegye rabját börtönök mélyén sanyargatják. S mikor szabadulása után az utcára teszik s aléltan viszik el, ami ébredésekor «a szemébe mosolygott, az két mennyország volt; tele a paradicsomnak minden nevető angyalaival, a legkékebb, a legsugárítottabb égmennezet: két szerető, hűséges szem.»¹⁾ Ráby csak most érkezett vissza Mariskához. Előbb nagy útja volt; harcához más asszony kellett; Fruzsinkában — Mariska romantikus ellentétében — Jókai egyik kedvelt típusát rajzolja meg, a nőietlen nőt. Miként a nőies Mariska álhatalatosan tud szeretni, Fruzsinka viszont feleség szeretne lenni; otthont teremt urának s a maga módja szerint akarja Rábyt megtartani. De mikor látja, hogy nem ér célt, visszatér léha életmódjához és utóbb mint Villám Pista menti meg «kis urácskáját»: igazi bizar fordulattal jut el Jókai ahhoz a kontraszt-jelenethez, amelyben Fruzsinka mint legény, pisztolyokkal kezében védi meg üldözőitől férjét, a menyecskének öltöztetett Rábyt.²⁾ Fruzsinka-Villám Pista pestisben hal meg, de még halálával is bosszút áll uráért, tőle ragad a keleti dögvész Janosits Pálra, Ráby gonosz és rosszindulatú tömlőctartójára. — Ez a Ráby köré fonódó két történet egészen a Jókai leleménye. A szentendrei és üzbeigi jobbágyság élete, a velencei és bicskei nemesek verekedő epizódja épen úgy a maga alkotása, mint a Dacsó Marci története, a regénynek egyik legművészebb epizódja. Ráby emlékiratának sivárságába, mindent gáncsoló és csak magát szépítő egyhangúságába igazi magyaros ízt, szellemes frissiséget, színt és hangulatot ezek a jelenetek visznek s egy pompásan rajzolt falusi régi nemes ember alakja: Ráby nagybátyjéé, a szentendrei postamesteré. Rábynak a *Leidensgeschichte*-ben talált történetét jól szövi össze ezekkel az epizódokkal, szinte meg-hengergeti bennük s csak adatszerűen ragaszkodik a forrásában

¹ Az itt kikerekedő történetet megtoldja egy *Történelmi befejezéssel*, amelyben Ráby további életfolyását mondja el röviden, annak bizonyítására, hogy valóságot írt. Már az *Ellenőr* kritikusa, László Pál (l. fent) jól jegyzi meg, hogy ez a toldat legfőljebb előszóba illett volna: «sokat eltöröl a regény végének költői hatásából.»

² Az Orsz. Széchenyi-könyvtárban őrzött jegyzeteiben a Rábyra vonatkozó lapokon (669. Oct. Hung. XIII. k. 66—71. levél) találtam e gondolat szikráját: «64. Régi felesége férfi ruhában pajkoskodik s véletlenül férjére talál leányruhában.»

találtakhoz: még Maria de Conti gr. főhadnagyból is egy romantikus Liewenkopp-Lébekotty századost formál.

Most még néhány szót Jókainak forrásához való viszonyáról. Forrásából való a regénynek egész váza. Uri tapintattal elhallgatja a vármegyei urak történelmi patinájú neveit,¹⁾ pedig az emlékiratok ugyancsak nyíltan emlegetik őket.²⁾ Neki azonban az események kellene; az embereket, akárhogyan hívják is őket, úgyis többnyire a maga elgondolása s nem forrásainak útmutatása szerint rajzolja. Hanem az «epikai hitel»nek egy sajátos érzete él benne: amit mond, azt igazolni akarja. S ebben a tekintetben forrását teljesen kiaknázza. Ime, néhány jellemző példa:³⁾

Az erdő fölgyújtása. *Ráby*. I. 135. — *Jókai* I. 185.

A trigámia vádja. I. 138. l. — I. 268.

A kalocsai «partikuláris» gyűlés. I. 143. l. — I. 177.

A négy rác vallomása. I. 150. — I. 96.

Megvesztegetési kísérlet 3000 arannyal. I. 195. — I. 142.

A ligeti séta és a mérgezés kísérlete. I. 197. — II. 26.

Az üzbégi és a szentendrei boreladás. I. 211. — I. 42.

A négy nap lakoma számlája. I. 240. — I. 16.

Az új községi választás. I. 245. — II. 46.

A 9 láb hosszú, 6 láb széles börtön és a 18 rabló. I. 255. — II. 66.

A nemesi tömlőc — három fogolytárssal. I. 260. — II. 101.

A császári palota kontrollór-folyosója. II. 4. — II. 208.

A két bécsi komiszár és a jégen való átkelés. II. 14. — III. 132.

A hajdu vallomása az ördögi szöktetésről. II. 20. — III. 54.

Szabó és Somogyi veszekedése. II. 67. — III. 141.

A vérrel való levélírás. II. 69. — III. 103.

A császár és a börtönök. II. 72. — III. 81.

Rábyt a törvényszék előtt a földre fektetik le. II. 87. — III. 32.

Kidobják az utcára. II. 89. — III. 145.

Az új elfogatás veszélye, a két darabant tréfája. II. 119. — III. függelék V. lap.

Bőven lehetne szaporítani a forráshelyeket; de ennél tüzetesebb összevetésre nincsen szükség, az eredmény ugyanaz volna: minden fölhasználható adatot átvesz forrásából, de azt

¹⁾ A nevekkal különösen sokat foglalkozott. Jegyzeteibe külön beírta, ha megfelelőnek gondolt név ötlött eszébe. Itt találjuk (j.d. h.): «15. Zabváry praefektus, Petray Péter, Laskóy Bálint, Leányfalvi», másutt «25. Krackó nótárius, Bikics bíró» neveket. Tetszik neki a *pufándli* szó: fölírja. (L. *Rab Ráby* I. 92. l.) — 27. sz. alatt ezt találjuk: «A nép őrzi az előljárók erőszaka ellen, szép politzia.»

²⁾ Janosits Pálnak, a főporkolábnak neve persze nem érdemel ilyen kiemelés. De épen úgy Paprika Péter, bíróviselt rác vagy Avakumovics uram nevét is Rábytól veszi át.

³⁾ Ennyi is jellemző, a részletes összevetést fölszeges volna közölni. — A Jókai mellett álló számok a *Rab Ráby* 1879-iki kiadásának lapszámai.

ügyesen és gondosan olvasztja a maga meséjébe. Derűs dolog, hogy a négynapos lakomán elfogyasztott hihetetlen mennyiségű sütni-főznivaló számláját¹⁾ Jókai még megtoldja (a magyar konyhát ő ismeri jobban) «4 süldő sertés, 18 $\frac{1}{3}$ font mazsolaszölő, 24 $\frac{1}{2}$ font mandula, 4 itce alkermes a torták rajzolásához és 3 mázsza mondlistzt» számlájával. Túlmenve az adatokon, néhol persze — miként az *Erdély aranykorában* is, vagy a *Szep Mikhálban* — nemcsak adatokat, hanem egész részleteket átvész forrásából. Hadd idézzem ennek szemléltetésére a Ráby Mátyás megszüktetéséről szóló részletet:

Leidensgeschichte. I. k. 283. l.

In der Nacht vom 6-ten auf den 7-ten December war ich auf meinem harten Bette eingeschlafen. Auf einmal standen nach Mitternacht vierundzwanzig Männer in türkischer Kleidung, das Gesicht mit Flor umwickelt, mit Ober- und Untergewehr und aufgepflanztem Bajonette um mich herum, und weckten mich unter lauten Lärmen auf. Am Gürtel hatten sie an der einen Seite ein Paar Pistolen und an der anderen ein langes Messer. Einer von ihnen trug ein grosses Bund Schlüssel, und mitten im Zimmer stand eine Laterne mit zwei brennenden Kerzen. Messer und Pistolen gegen meine Brust gekehrt, schrienen sie mir durcheinander auf ungrisch und raizisch zu, sie wären alle St. Andreer, meine besten Freunde, und von dem Kaiser befehligt, mich aus einem Kerker zu retten, in welchem mich meine Feinde wollten umkommen lassen; sie wollten mich, sagten sie, gerade nach Wien führen, und mit mir vereinigt um Gerechtigkeit flehen. Sie gaben mir zugleich ein Papier in die Hand, welches 12 Punkte in raizischer Sprache enthielt; durch diese sollte nicht allein die weitere Untersuchung der ihnen so wichtigen Sache befördert, sondern auch die völlige Beendigung derselben bewirkt werden. Sie drohten mir, wenn ich mich nicht augenblicklich entschlosse, mit ihnen zu gehen, mich auf der Stelle umzubringen.

Ein solcher Auftritt war in dem kränklichen Zustande, worin ich mich

Rab Ráby. 1879. II. k. 175. l.

Éjfél után volt az idő; a rab mély álmát a vasajtó zárainak zajos csöröpölése riasztotta fel, a feltört ajtón besütött a tele holdvilág, s ő bátran azt hihette, hogy álmodik, olyan csodálatos volt az, a mit látott. Czfira török öltözetbe bugyolált alakok lépkedtek be egymás után a szobájába, turbános főkkel; öveikben handzsárokkal és pisztolyokkal; némelyiknek szuronyos puskája és kardja is volt, és valamennyinek az arca be volt vonva fekete fátyollal. Ráby azt sem tudta, hogy micsoda nyelven szólítsa meg e fantomokat? — Az első közülök aztán először ráczul, majd meg magyarul szólt hozzá. — 'Ne féljen semmit Ráby úr! Mink szentendrei barátjai vagyunk. Megvesztegettük a strázsákat. Elfoglaltuk a vármegyeházát. Kiszabadítjuk uraságodat keserves tömlöczéből. — 'De én nem akarok innen erőszakkal kiszabadulni. — 'Meg kell lenni! A császár parancsolta. — 'Ejh, ha engem a császár akar innen kiszabadítani, az nem öltözteti az emberit török ruhába, nem küldi éjtszaka, hanem fényes nappal. — 'Itt a parancsolat. Itt van! A császár saját írása. — Azzal az álarcosok vezére egy iratot mutatott Rab Rábynak, a miben 12 pont folytában volt megparancsolva, hogy mi történjék a szentendrei ügyben, mindez rácz nyelven volt írva: persze ez volt József császárnak a kedvencz nyelve, a min fogalmazni szokott. — Ráby protestált az elszüktetés ellen. —

¹⁾ 12 Pfund Kaffee, 24 Pfund 31 Loth Zucker, 626 Semmel, 534 Flaschen Wein, 154 Pfund Rindfleisch, 107 Paar Geflügel, 54 $\frac{1}{2}$ Masz Milch, 174 $\frac{1}{2}$ Pfund Fische, 422 Eier.

befand, für die wenigen Kräfte, die ich erst seit einigen Tagen wieder gesammelt hatte, zu erschütternd. Ich verlor das Bewusstsein, und wurde erst nach mehreren Minuten durch häufiges Besprengen mit Wasser wieder zu mir gebracht. Ich fragte diese Leute mit gebrochener Stimme, wie es ihnen möglich gewesen wäre, mitten in der Nacht durch doppelte Wache zu kommen, und mein Gefängnis zu öffnen. Sie versicherten mir, sie hätten nicht das geringste Hindernis gefunden, und die Wache würde uns bei unserm Ausgange nicht hinderlich sein. Ich verwies ihnen ihr verwegenes Unternehmen aufs nachdrücklichste, und bat sie sehr ernsthaft, sich eilends zurückzugeben, und mich in Ruhe zu lassen, zumal da ich meine Befreiung jeden Augenblick erwartete. Ich würde sie von meinen Richtern vergebens erwarten, war die Antwort. Sie rissen mich hierauf, ohne mich weiter anhören zu wollen, mit Gewalt aus dem Bette, lösten mir die Fesseln ab, steckten mich in ein raitzisches Weiberkleid, wobei auch Haube und Schürze nicht vergessen wurden, und schleppten mich so bei hellem Mondlicht, ohne allen Aufenthalt, durch das Comitathaus, welches, wie gewöhnlich, von bewaffneten Haiducken nud Husaren voll war.

„Hagyjanak kendtek nekem békét. Én nem akarok elszökní. Távozzanak, vagy segítségért kiáltok. Erre aztán handzsáiraikat rántották s minden oldalról a Ráby mellének szegezték. — „Egy mukkanás se legyen, vagy rögtön halálfia lesz az úr. E fenyegető megrohanásra a testben összetört rab ájulva rogyott össze.

Mire eszméletre tért, azt látta, hogy fel van öltöztetve — leánynak. Csinos, kaczkias rácz leányt csináltak belőle. pántlikába font hajjal, gyöngyös pártával, himzett köténnyel; s nyakán üveggyöngy sorokkal, — Rab Ráby könyörögni kezdett nekik, hogy ne tegyék szerencsétlenné, földönfutóvá; hagyjanak fel a merénylettel; hisz az üldöző katonaság utól fogja őket érni s mindnyájukat lekaszabolja: nem bajtottak rá. Utóljára egy hórihorgas firzók felkapta az ölée s kirohant vele a tömlőczbül, a többi nagy lármával utána. A megyeház lakóinak tisztán süketeknek kellett volna lenni, ha ezt a zajt nem hallották volna. S aztán végig az udvaron, teljes holdvilágnál: a kapu alatt, az őrszoba előtt, a hol huszonnégy hajdú szokott alunni, s aztán ki az utcára, végig az egész városon, a nélkül, hogy valaki akadt volna, a ki megkérdené, hogy hová igyekezik az a huszonnégy török azzal az egy rácz leánynyal?

Igy épül föl a művészi épület, amelyhez Jókai köveket téglákat vesz az emlékiratból. De a legtöbb adatot maga a rabság története szolgáltatja. A vármegyék tömlőceiől Eötvös József korából is szomorú képünk van. Ráby Mátyásnak is, aki mindenkit megrágalmazott, bizonyára keserves volt a sorsa. A rikitóan túlzó részek azonban itt sem mindig fődik a valóságot. Emlékiratának igazi célja nemcsak szenvedéseinek leírása, hanem a fölvilágosodás szellemében, közvetve a „fogházjavítás» is volt: ehhez szükség volt a sötétebb, szörnyűbb jelenetekre. Így van ez Trenck Frigyes emlékiratában is. Bizonyos, hogy Ráby — a másik kalandor — előtt ez a példa állt; ha nem vett is belőle részleteket, színezése, beállítás, célzata egy. Előtte lebeghetett a Trenck-kötet címkepe s arra gondolva mondja el, hogy csak azért raknak rá 30 fontos vasat, mert az 50 fontosakat az elébbi alispán szétütötte. — Jókaihoz az egész börtönrajz átkerül. Egyes mozzanataiból csak az ismert kis jelenetre mutatok rá: a rabnak kedvenc kis állatkájára, egyetlen szórakozására. Ráby elbeszélésében. — és

nyomán Jókainál — ismétlődve fordul elő az epizód, egyszer eínege, egyszer seregély a kis állat; mindkettőt rosszlelkű börtönőrök pusztítják el, hogy Ráby örömét elrontsák (*Ráby* I. k. 273. l. — *Jókai* II. k. 160. l.) Hogy a motívum régi, azt Benvenuto Cellini önéletrajza mutatja, akinek rabságában egy kis egérke szerez szórakozást.

Néhány mozzanat Jókai regényében ezenkívül is utal Cellinire, akinek története Goethe német fordításában Ráby Mátyás könyvével egy esztendőben, 1798-ban jelent meg. Cellininél is megtaláljuk az álszöktetés történetét, élébe is barátságosan jönnek, akik elfogják, őt is másodszor is becsalják a rabságba s leginkább (amit Rábynál nem talált Jókai) itt is szerepel egy álszent, aki folyton imádkozik s közben rosszat cselekszik a fogoly ellen: Jókai pietista Kalabusz uramjának az őse. Nem merném mondani, hogy Jókai mindezt Cellinitől vette; de azt igen, hogy e részletek a börtöntörténetek vándorló epizódjai.

A korrajz eleven részleteire nem térek ki. A bécsi színházak divatos műsor-darabjairól épen úgy szó esik, mint a rokokó öltözködésről. Wieland *Oberonja* csakúgy tárgva a beszélgetésnek, mint Voltaire vagy Rousseau. De Jókainak egy forrására s ezzel kapcsolatban egyik alakjára befejezésül még rá kell mutatnom. Ez a forrás Kazinczy Ferenc önéletrajza; a *Pályám emlékezete*, amelyben Niczky Kristóf gr. országbíróval, a helytartó-tanács későbbi elnökével való találkozásáról is szól.¹) Jókai híven veszi át Kazinczytól a hirhedt mágna személyének leírását s abban is megegyezik vele, hogy emléket megvédi a köztudatban élő bántalmaktól:

Kazinczy.

Septemvirátus és királyi tábla akkor még Budán tartá üléseit. Ócsai Balog Péter, assessora ennek, később septemvir, referendárius — — — főispán, fölbátorlta, sőt kíváná, parancsolá, hogy menjek el az ország bírájához, s *délutáni ötkor*, s kertjébe a Krisztina városban; rossz néven veszi. ha tisztviselő Pestre jön s nála még nem jelen. De megtaníta, hogy vele *németül* szoljak, és hogy ha majd beszéd közt ez szalad ki száján: *Wie heisst man* — nála nem több, mint magyarban *izé* — higgyem, hogy elmerülve saját gondolatiba, nem forta fel, a mit mondék s mondjam újra.

Jókai

Öt órákor szokta a *filagóriában* meginni a kávéját, akkor *leginkább megközelíthető*.

Verhenyeges arcza, rosszul borotvált szakállal, levont szemöldökkel, azon természetes hibája miatt, hogy a *nyaka félre volt görbülve a jobb vállra felé*, mindig alu ról látszott felnézni az emberre. — — — *Öltözete kopott és piszkos; elől sárga az elhullatott tubáktól, a miben a mindig nyakán viselt Szent István-rend commendeur szalagja is bőven részeseült. A hangja visszataszítón dörögő volt. Aztán mindenkihez németül beszélt; — — — a beszéd köz-*

¹ Abafi-kiad. 1879. 96. l. (Jókai nem olvashatta a *Rab Ráby* előtt ezt a kiadást, csak a Tud. Gyűjt. 1828. évf.-ban megjelent részleteket.)

— Másnap tehát lemenék mulatójába. A *kertiház előtt* ült prémetlen, térdig érő mentében, dolmánynyal, kalap nélkül — — — Haja felverve fodorítója által, arca *verhenyegen szög, tekintete komor, hangja dörmögő, dolmánya s a commandeuri kereszt pántlikája elpiszkolva étellel, toβάkkal. Feje jobb válla felé görbült.* — — — Gr. Niczky Kristóf gyűlölt és szeretett ember vala a maga korában, nagynak hitte minden, *jónak, a kik közelebből ismerték.* — — — Nagy baj az emberre, bár nagy szerencse az ügyre, ha, a ki kormányon ül, meszéire megelőzi körét s a függő a vezetőt nem érti, sőt azt vezetni akarja, Midőn Niczky meghala, közönséges vala az öröm az országban,¹ de a közönséges ítélet épen úgy csalódhatik, mint az egyeseké.²

ben sűrűn előfordult ez a mondat nála: *bihászman?* (*wie heisst man?*)

Jókai természetesen Ráby Mátyás adatait is felhasználja Niczkyről s mindezekkel nem nagyon rokonszenvesnek festi a konzervatív főnemesnek ebben az ügyben való szereplését. Rábyt követi, némi eltéréssel, Niczky halálának elbeszélésében is. Ráby szerint a császár Niczkyt 1787 decemberében, épen miatta, fölmentette állásától s a nagyúr ebbe belebetegedett, párheti betegség után még három napig a kintől ordítva szinte megtébolódott és így halt meg. Jókainál szintén Ráby miatt menti őt fel hivatalától a császár, mire Niczky szélütést kap; ugyanaz a sebész, aki valamikor Rábyt gyógyította, reszkető kezekkel szerencsétlenül végez műtétet rajta, s az eszméletére térő főúr megtudja, hogy nagy kínok között fog meghalni.³ Niczky a sebészre — aki immár földönfutóvá lenne — egy évi fizetését és két budai házát testálja; legyen holtig hol laknia.⁴ «Ez az egy vonás egészen kidomborítja a jellemét — úgymond, részben megint Kazinczy után, Jókai — ennek a rendkívüli alaknak, a ki eszményképe volt a magyar

¹ Ennek emléke Révai Miklósnak két verse, egy sírföliirat és *Egy nagynak halálára*. Dugonics is közli őket az *Etelka* kulcsában, s Niczky rokona, Kisfaludy Sándor is őrizte írásai között. Sok gúnyvers is járta róla. Horvát István is feljegyzett egy *Epitaphium Niczkianum* c. epigrammát.

² L. Szivák János id. ismertetését.

³ Jókai id. jegyzeteiben 7. sz. alatt: «kék frakk, veres gallér, fehér nadrág.» — V. ö. ezt is Kazinczy *Pályám emlékezete* 100. l. «En sötétkék frakkban, veres gallérral és hajtékkal kezeim körül, s fehér lajblival, nadragocskával és strimflivel — s öltözetem nem szűrhatta szemet, mert akkor sokan így járánk.»

⁴ Jókai, egy jegyzetében (III. k. 123. l.), elbeszélését hitelesnek mondja: két olyan főúrtól hallotta, «a kiknek a szava szentírás» s akik ezt mint őseiktől szájról-szájra szálló hagyományt tudták.

conservatív főnemesnek; törhetlen, hajthatlan felfelé is, lefelé is egyaránt; — — — erőszakos és keménykezű az ellen, a ki elveit megtámadja; de *nagylelkű és jótékony* ahoz, a ki őt magát sértette meg. — — Arany, a mi rozsdás.»

Niczky alakja épen így illett bele a *Rab Ráby* korának rajzába.¹

GÁLOS REZSŐ.

¹ Igazság okáért megjegyezzük, hogy Niczky halálát Jókai Ráby elítél-tetésével teszi közel egyidőre; Ráby raboskodásának utolsó napjaiban hallja a lélekharangot — holott Niczky 1787-ben halt meg, Ráby pere 1789-ben fejeződött be.

A CSONGOR ÉS TÜNDE SZIMBÓLÍZMUSA.

(Harmadik, bef. közlemény.)

5. A szépség, mint a hínár, veszedelmes mély fölött jár . . .

Az eddigiekből talán kiviláglott, hogy Vörösmartyt a *Csongor és Tünde* megírása előtt ugyanaz a serdülőkori alapélmény vezette az *Argirus*-meséhez, amelyből e mese ősi formája kipattant. Vörösmarty genialis megérzéssel belehelyezkedett a mesébe, és még genialisabb leleményességgel és következetességgel minden irányban szimbólikussá nemesítette azt. Nehéz lenne eldönteni, hogy Gyergyai széphistóriája határozott irányban befolyásolta-e már itt-ott a *Délsziget* szimbolikáját is, vagy csak ezután érezte-e meg Vörösmarty az *Argirus*-mese gyökérrokonságát, de az kétségtelen, hogy a *Délsziget* meg *Csongor és Tünde* szimbolikája között feltűnő lényegbeli egyezés van.

Az a poláris állatszimbólika, amely a szerelem égi-földi kettősségét jelzi a *Délsziget*ben, implicite a drámában is megvan: Tünde hattyúból változik át leánnyá, a szerelem földi (állati) oldalának jelképezésére pedig egy rókalány jelenik meg a színen, Mirigy leánya; ez azonban nem változhatik át igazi leánnyá, mert az ördögfiak üldözőbe fogják és megeszik.

Az ördögfiak, ezek az örökké éhes, önzően ravasz, mégis rövidlátóan naív alakok, akik csupa szeszélyből majd a rút és gonosz (Mirigy), majd a jó és szép (Tünde) szolgálatába szegődnek, az ember ösztöniségének megtestesítői *Csongor és Tünde*-ben.¹ Minthogy az ösztönök az ember földiségében gyökereznek, azért az ördögfiak szimbólikusan «földi vagy földalatti» lények (így szólítja meg őket Balga). Hogy az «állatember» földiségével vannak összefüggésben, azt legjobban

¹ Babits Mihály ezt csodálatosképen nyelvükből kiérezte, melyet gyökérszagúnak mond, de egyébként is már így jellemzi őket: «Mesebeli, furcsa és mégis végtelenül reális alakok, valamely *Délsziget*ből kilopódtak, most már az egész életet behálózzák huncutságaikkal; önzők, gonoszak, falánkok és mégis naívak és kedvesek, mint a természet vad, játékos és fukar erői, nem oly szellemesek, de étlettől duzzadóbbak, mint kedves bátyjuk Puck . . .» (*A férfi Vörösmarty*).

az őket és Balgát körülvevő, különleges állatszimbólika mutatja, melyben nagy szerepet játszanak a földbebúvó állatok (ürge, poszméh, medve, vakondok, giliszta, stb.). Bár az ördögfiak kezdettől fogva a szerelem földi oldalához kapcsolódnak itt is, mint a *Délsziget*ben, a drámában eieinte szimbólikusan szembenállanak vele: mikor először színrekerülnek, jelképesen az állatvilág legalantasabb képviselőire vadászhatnak; e közben esik áldozatul éhségüknek a szimbólikus rókalány is, pedig Mirigy eredetileg ennek szánta Csongor elcsábításának szerepét. Csongor helyett azonban csak Balga kerül a rókalánnyal — mint később Ledérrel is — közelebbi ismeretségbe, aminek nem kis része van Balga jelképes földutálatában («A paraj s gyom benne oly nagy, Mint bozótban pari nád: *Tátos róka* hál alatt», *Mérges gyikot fojtogat*). Mialatt Balga a rókalánnyal köt kelletlen ismeretséget, azalatt Csongor, a lelki ember az égi ideállal, Tündével ismerkedik meg, aki szimbólikusan hatyúból lesz lánnyá. Mihelyt az égi ideál tudatosodott *Délsziget*ben a gyermek előtt, az a serdülő egészséges ösztöniségevel a szerelem földi oldalának teljes elfojtására törekszik: Mirigy leányának megevése (Balga ellenséges magatartásával együtt) ugyanezt szimbolizálja a drámában.

A szerelem tündérfájának szimbóluma éppen így megközelíthető *Délsziget* felől, és innen lehet legegyszerűbben megfejtetni Mirigy szimbólumát is. Ez az első szín elején «Mint lelancolt fergeteg Zsémbe és züg» a szerelem fája alatt, mely egyúttal az «Ifjuságnak drága fája». A fa- és vihar-szimbólika — bár kissé más formában, de azonos jelentéssel — *Délsziget*ben is összekapcsolódik: Vörösmarty itt az «ártatlanság korát» hasonlítja virágos tához, melyet nem háborzat vihar; hogy az utóbbin a szerelmes szív viharát kell érteni, azt a költő már előbb elárulja az alvó ártatlanokkal kapcsolatban, kik a «tilos vágy»-at még nem ismerik («nem háborgatja szerelmek Ostroma szíveiket, nem sejteneek átkot az élet Gondjaiból; az óhajtasok, s a csalfa remények Kinjai, és ezer indulatok hada, *mint ugyanannyi Fergetegek, mélyen kebeleikbe temetve nyugosznak*»). Midőn a «tilos vágy»-gyal együtt e szimbólikus fergetegek később feltámadnak, Hada-dúrt Szüdelitől «régi, szakállas szörnyetegek»-kel teli «ősz» tenger választja el: az ősbűn e különös jelképei megint csak Mirigy lényéhez vezetnek szimbólikusan, aki «Nénje tán a vén időnek». Az ősbűn és a «tilos vágy» kapcsolata az elveszett paradicsom bibliai képzetére utal: *Délsziget* második éneke viszont azt példázza, hogy a paradicsom elvesztése szimbólikusan minden ember életében megismétlődik a serdülőkorban. A *Csongor és Tünde* első felvonása is ezt szimbolizálja.

Mirigy eloldozása a drámában jelképesen a «tilos vágy» tudatosodását jelzi: Csongor megtudja Mirigytől a szerelem

tündérfájának titkát, de cserében föl is oldozza szimbólikus bilincseiből e «lelancolt fergeteget»: ennek következtében az első felvonás végén «mint vihar» ragadják tova Csongort a *vágyai*. Azzal a szimbólikus tettel, hogy feloldozza Mirigyét, Csongor már el is játszotta a pubertás álomparadicsomát, bár ő maga még ártatlan, mert a szerelem érzéki oldalát kirekeszteni igyekszik életéből: ezt szimbólizálja Mirigy leányának megévesése a manók által, továbbá Mirigy elűzése is a tündérfia alól («— ha még e *szent* helyen Itt találalak, eltemetlek»). A szerelem földi oldalának kikapcsolása miatt a szerelem földi képviselői, Balga és Ilma természetesen nem kerülhetnek össze egymással az első felvonásban, mert így szimbólikusan a legföldiesebb nő is tündérré változik; az erotika tudatosodása viszont a tiszta eroszt: Csongor és Tünde álomboldogságát is megmérgezi.

A «fölbredés» nemcsak a gyermekkor álomédenének elvesztésével jár¹⁾, hanem az örök Ádám tragédiáját is elindítja: Madách Ádámja nyomban a lényében rejlő kettősségről panaszkodik a paradicsom elvesztése után, Csongor mellett pedig megjelenik szimbólikusan Balga, a belső ember eszményített énjének külső, testi mása a földi valóság felől nézve (*lefele* eszményítve, azaz torzítva): egy elérhetetlen

— szegény földhöz ragadt fiú,
Kit még az ág is húz, a gyáva szív,
Kit a leány is megcsal, a bolond, —

aki halni sem tud, mert mikor a hűtlen leány miatt felkötí magát az ágra, leszakad a madzag: így pottyán szimbólikusan az égből a földre az álmai egéből kicsöppent Csongor mellé Balga képében egy «ágról-szakadt» senki. Aki ismeri a Börzsönyből távozó fiatal Vörösmarty kétségbeesett leveleit, vagy csak a *Széplak*beli búcsúlevelet elolvassa, az nyomban rádöbben e szubjektív szimbólika igazi értelmére.

A reális életre való ráébredést jelzi a második felvonásban a három vándor megjelenése is: a «tévedésnek hármasa útja» a földi boldogságkeresés három főirányát szimbólizálja a pénz (Kalmár), a hatalom (Fejedelem) és a tudás (Tudós) emberével. Mindegyik azt hiszi magáról, hogy csak neki áll a világ, mindegyik meg van győződve arról, hogy ő jár egyedül a helyes úton és mindegyik meg akarja hódítani — kiki a maga módján — a világot: ez már az ifjúság világélménye az adolescentia küszöbén.

A három vándorral szemben áll a válaszüton Csongor és Balga, akik a boldogságkeresés kitaposott széles útjai közül

¹⁾ Csongor ekkor épen úgy önként elhagyja a számára kietlenné váló tündérkertet, mint Madách Ádámja a bűnbeesés után az édenkertet.

egyiket sem választják, hanem e helyett a szerelem szolgálataba állítják az ifjúság töretlen idealizmusát: tündérek keresésére indulnak «Tündérhonba», de azért egyelőre még a valóság világában, mint ezt az Ilma és Tünde nyomain való elindulás is szimbólizálja. Milyen szemképráztató látomás, milyen mámoros illúzió ekkor még az egész világ Csongor és Balga számára egyaránt, és milyen mesteri ennek az illúzióknak — az ifjúkor rózsaszín világlátásának — szimbólizálása!

A mesebeli varázseszközök bekapcsolása a dráma szimbólikájába Vörösmarty egyik legmesteribb fogása: ennek révén a Hajnal honában Csongort, a lelki embert, mintegy óhajtása szerint («Oh, kívánság légy viharra. Vigy, ragadj el engemet») ugyanazon kijátszott — megszellemesített — ösztönerők röpitik az égben egy képzelt «üdlak» felé, amelyek Balgát, a testi embert, Mirigy ólja felé húzzák a földön előbb két-kerekű kordélyon, majd számárháton. Az is szimbólikus, hogy a Hajnal honában a manók elalusznak («Mind a három, mint az ürge»), úgyhogy Balga is megszabadul tőlük s azonnal összetalálkozik Csongorral, mikor ez a fellegekből a földre ér,

A Hajnal honában szimbólikusan a tündérek is a földön járnak; Balga «híd gyanánt» szolgál itt Tündének Ilma szavai szerint «Asszonyom, nézd, elterült S híd gyanánt lesz lábaidnak»), míg Balga ugyanakkor égi lajtorjához hasonlítja önmagát:

Ily gyaloghíd, mint magam
Félvilágon sem terem több,
Melyen istenasszonyok
Járdogálnak, lépdegélnek.
Ugy beszélnek egy volt ilyen,
Melyet Jákob álma látott.

Ilma könnyen hajlandó hódolni itt, ahol olyan nehéz leánynak lenni:

Szörnyűség, most mondja bárki,
Hogy leánynak lenni könnyű!
Útját úgy eltérdelek,
Hogy nem képes elszaladni,
Mint lehullott férges alma
Láb előtt hever körülé
A sok csalfa férfi szív;
S aztán lépjen, s ne botoljon!
Oh, én inkább hódolok —

Tündének azonban szólnia sem szabad ekkor kedveséhez (bármilyen gyönyörűen is esdekel hozzá Csongor), mert mint Ilmának mondja:

Amely lány szól kedveséhez,
Eljátszotta kedvesét,
Eljátszotta szíve üdvét —

e hazában. Nem nehéz ebből kitalálni, hogy a Hajnal hona az ifjúkori tiszta szerelmek szimbólikus hazája. Olyan adole-scentiátszimbólizál, amelyet főntebb Kretschmer szavaival leír-tunk: égi-földi továbbra is különválnak benne (Csongor és Bal-ga külön utazása), a lelki oldal igyekszik megtartani a tiszta ideált (mint Csongor), az ébredező érzékiséget pedig letörni (mint Csongor Balgát). Ez az egyik oldal, amikor jelképesen Balga is égi lajtorjává magasztosul; a másik oldalon ott van a drámában Mirigy működési területe a Csongor és Balga által egyaránt kijátszott, bosszús ördögfiakat sikerül neki megnyernie a maga számára s egy új áldozatát, a hasztalanul ellenkező, gyöngé Ledért is saját terveinek szolgálatába állít: ennél kell «utált szerelmet» lelnie Csongornak.

A szerelem égigérő tündérfa, mely ezüst virágokat — csil-lagokat — nyitogat, de gyökere mélyen — «a pokolban» ága-zik el, mint Mirigy mondja: mintha azt akarná szimbólizálni a költő, hogy a szerelem az az érzés, amely egyfelől (lelkileg) a legmagasabbra röpítheti, másfelől (testileg) a legmélyebbre süllyesztheti az embert. A dráma további folyamán meglátjuk, hová visz ez a két véglet, mégpedig előbb a testi ember veze-tésével: az «úriasan» lovagoló szolga ezért pompás szimbólum a negyedik felvonásban.

Hogy itt a költő milyen mélységek fölött jár, arra egyéb-ként is pazar szimbólika hívja fel a figyelmet. Mikor Balga a negyedik felvonás elején megtagadja az engedelmességet urának s nem hajlandó továbbmenni Csongorral, ez betér éjjeli szállás után tudakozódni Mirigy házába. Balga azalatt kint várakozik. Ekkor utas képében megjelenik szamarat vezetve az egyik manó, s Balgát bitófának nézvén, ennek derekához köti a szamarat. Ami így magában véve legfeljebb csak bizarr költői ötletnek látszik, nyomban mély szimbólikus értelmet nyer, ha összevetjük Vörösmartynak 1825-ben Stettner-Zádor Györgyhöz írt egyik levelével: ebben «szép leányá»-ról (Perczel Etelkáról) is meg-emlékezik, ekkoriban búcsúzott el végleg tőle: «Lásd én las-sacsán-beleszokom a jó kedvbe, mint a cigány szamara a nem evésbe; ki tudja eldöglöm-e bele? Azt gondoltam, hogy majd sem ehetem, sem ihatom, pedig dehogy nem! Csak elfásulok lassanként s magam sem bánom. legalább faraghat a sors be-lőlem, a mit akar: vagy bálványt, vagy bitót...» E sorok elárulják, hogy a bitó Vörösmarty képzeletében a rossz irányba tévedt élet, az elzullás szimbóluma.

Balga abban a felvonásban, melyben bitófaként szerepel, valóban legmélyebbre süllyed emberi mivoltában. Alighogy leül Mirigy házának udvarán, — ugyanis nem hajlandó továbbmenni Csongorral — Duzzog, az egyik manó «szolgáló képiben» ráönti a szemetet; Berreh, mint részeg «bort ürít» a szemétre, persze Balgát is leönti: erre már csak feltápaszkodik s ekkor

jelenik meg utolsónak Kurrah, aki a «bitófa» derekához köti a szamarat. Ezek a képek csak azt mutatják meg szimbólikusan, hogy milyen mélyre süllyedt Balga, és most jön a tulajdonképpeni cselekmény: amíg Kurrah a szállást megtekinti, (akár-csak Csongor) Balga «úriasan» felül a számárra, s a házból kilépő manó így kezdi vezetni a jámbor állatot:

Balga: Hé! Hová!

Kurrah. Vagy kend is itt van?

Balga. Majd leszálok-engedelmet!

Kurrah. Semmi szállás! Csak maradjunk.

Jó szelid egy állat ez.

Ott imént, hogy érkezem,

Egy bitófához kötöttem.

Balga: A bitófa én valék.

Kurrah. Furesa! Hát bitófa ur,

Csak maradjunk a számáron.

Balga. Jaj nekem! hogy veszne meg!

Még az ólba is behurcol.

Balga bizony bekerül a számáron az «állatember» óljába, miközben a manó ezt az átlátszó szimbólikájú kis dalt éneklí «nagy zajjal», diadalmasan:

Ha a csipkebokron rózsá nem teremne,

Bolond madár volna, aki rá rőppenne,

Hej denom dánom!

Ezután akad össze Balga a Tündének vélt Ledérrel, miután az ólban már hiába üvöltözött a «dőre állat» Csongorért:¹⁾ Csongort szimbólikusan ugyanaz a manó (Kurrah), mely Balgát az ólba hurcolva megkötözte, Balga képében elaltatja. Csongor és Tünde helyett Mirigy búvókörében tehát két földi személy (Ledér és Balga) találkozhatnak csupán, akik azonban Mirigy szimbólikus mesterkedései folytán mégis az égi szerelmesek illúziójával (Csongor és Tünde gyanánt) kerülnek szembe egymással.

Ha Ledér Balga láttára nyomban elveszti is illúzióit, Balgát mindenesetre sikerül Mirigynek Tünde hajával elvakítania. Mennyire szimbólikus, hogy Balga valóban azt hiszi ekkor Ledérről, hogy Tünde áll előtte:

Oh, a lelkem gilicze!

Tán meg is kén' már ölelnem?

Ugyde Csongor? megbocsásson,

Hogy nem ő sziveltetik,

És hogy Balga szebb kölyök tán,

Arról Balga nem tehet —

¹⁾ V. ö. ezzel, amit az ál Balga Csongor fölébresztése után mond:

Mint számárnak vemhe, mely

Édesanyját elveszíté,

Vagy mint a számár maga,

Mely kemény szelet jövendől,

Úgy üvölték, úgy rikolték ...

azután a káprázat eltűnése, amikor a Tündének vélt Ledér ölelésekor csak egy pamat «szürke lószőr és faláb» marad karjai közt:

Szürke lószőr és faláb!
Hát ki látott ily csodát?
Férgek háza, bolhafészek,
Összezúzlak, átkozott szék,
Tüze teszlek, tolvaj szerdek,
Mennydörgő! de nem haragszom;
Csongor urfit kell kutatnom —

és legvégül Balga kómikus erőlködése, amikor a varázseszközök segítségével sürgősen Csongorhoz szeretne repülni: a bűvös eszközöknek azonban már nincsen varázsereje. Csongor fennkölt szárnyalása a csillagok között Balga kómikus kudarcával végződik Mirigy szobájában. Ilyen módon válnak mesemotívumokból mély szimbólikus jelentés hordozóivá Vörösmartynál a bűvös bocskor és társai...

A két Ledér-jelenet közé esik a dráma fordulópontja, mint azt Németh Antal is pontosan megállapította a jelenetezés alapján. Még ő sem vette azonban észre, hogy lényegében a Ledér-jeleneteken (amit Bayer József a darab leggyengébb, legfelelősebb részének tartott) fordul meg az egész dráma.

Csongor mélyen alszik, «mint a halál», s egy ördögfi virraszt helyette Balga képében (ugyanaz a manó, aki Balgát Mirigy óljába behurcolta és megkötözte), míg Balga a Tündének vélt Ledért ölelgeti, holott az utóbbinál Csongornak kell «utált szerelmet» lelnie Mirigy szándéka értelmében. Hogy a két irányú cselekmény (Csongor «hivatlan, bűnös álma» és Balga érzéki kalandja) szimbólikusan összefügg egymással, az művészien van érzékeltetve a drámában.

Midőn Balga az érzéki bűvöletből felocsudva, sietve Csongorhoz akar repülni, ugyanakkor (ebben van e jelenetek meseterien egymásba kapcsolódó szimbólizmusa) már Csongor is fölébredt a «hivatlan, bűnös álm»-ból és szolgáját, «a bűn cselédét» üldözve az igazi Balgára bukkan s őt fogja nyakon, hogy halálos bosszút álljon a csalfa szolgán, mint Argirus. Az átvett mesemotívum azonban ismét szimbólikussá mélyült: Csongor megbocsát a bűnös szolgának, mert belátja, hogy Balga nem tehet a történekekről, hiszen a Mirigy szolgálatába álló manók mindkettőjüket kijátszották.

Míg a Hajnal hónapban a manók jelképesen elalusznak, itt annál nagyobb szerepet visznek, mondhatni, hogy a háttérben maradó Mirigy mellett itt övék a főszerep, a tulajdonképpeni főszemélyek pedig nekik vannak alárendelve. A szerelem földi üdvlakán a Mirigy szolgálatába szegődő manók az urak. Csongort elaltatják, Balgát pedig behurcolják az álba, ahol boldog «állat»-nak vallhatja magát Ledér előtt, mikor Csongor helyett

durva szolgálja módjára *ajtóstul* állít be hozzá. Csongor, a lelki ember, szimbólikusan halálszerű bűnös álomba merül ezalatt, hiába keltegeti őt Tünde. Balga viszont, aki Csongor helyett ébren van, nem kell egyik nőnek sem: Ledér csúfot űz az érzéki állattal, mert ő is csak igazi nő, aki Csongort vár; Ilma pedig ijedten húzódik vissza a Csongor helyett ébren levő ördögfitől, aki Balga képében közelít hozzá.

Az első felvonásban a szerelem égi-földi oldala azért nem találkozott, mert ott a földi oldal van kikapcsolva (Balga alszik): ilyen módon szimbólikusan a legföldiebb nő is tündérré változik. A negyedik felvonásban a szerelem égi-földi oldala azért nem találkozhatik, mert itt viszont az égi oldal van kikapcsolva (Csongor alszik): ilyen módon a Csongor helyett ébren levő Balga helyét jelképesen egy ördög foglalja el a drámában.

Ezután Csongor nem bízza magát többé Balgára, akit a földi szenvedély néhány aranyfürttel olyan könnyen elvakít. A földi szerelem végletéből, ahová Csongor a testi ember vezetésével került, most a lelki ember vezetésével a másik végletbe jutunk: Csongor teljesen elfordul a valóság világtól; úgy érzi, hogy örökre elvesztette Tündét, ezért «Mindörökké és azon túl» való bujdosásra indul büszke daccal. A bujdosás attitűdje a reális élettől való elszakadást szimbólizál, akárcsak a kietlen tájak, melyeken a dráma további cselekménye lejátsszódik; az események teljesen belső síkra tolnak; az érzéki élet manói eltűnnek a színtérről; Balga sem játszik többé aktív szerepet (szenvedőleges magatartása szimbólumául «birka-lábat» keres elinduláskor), csak a jövődő kútjából felszálló közmondásos sült galamb (és palack bor) után fut Csongort követve, aki egy légi leányt kerget: mindez együtt a földi valóságtól elszakadt, jövőbe néző, passzív ábrándkergetésben kimerülő «égi szerelem» szimbólumokba való kivetítése. A déli-bábként folyton odább suhanó ideálatlak «álmok édes képezménye»: a jövődő fátyolába burkoltan — megismerhetetlenül — leng tova «A világon s életen túl»; hogy végül eltűnjön «Mint az élet, mint az álom», és elérhetetlenségének fájó tudatára ébressze Csongort «az elhanyagolt szívnapi alkonyán».

Mikor a szív napja legjobban sütött, Csongor elszalasztotta a Tündével való déli találkozót a Hajnal hónapban; mikor alig dereng már valami fény, Tünde Ilmával együtt az Éj országában bolyong. Így lesz a Hajnal hónapnak ellenképe a dráma második felében az Éj országa: optimista és pesszimista világkép egymás ellenében. Hajnal: a szerelem örök (az égi ideál halhatatlan), a világ olyan gyönyörű (Csongor repülése, Balga utazása), és olyan közel van a boldogsághoz. Éjtszaka: semmi sem örök a világon (az égi ideál sem halhatatlan), a világ látása olyan szomorú (Éj filozófiája), és vég-

telen messze van a boldogság. A tündérek, akik a Hajnal honában még olyan elérhető közelségben jártak, az Éj országában szimbólikusan elérhetetlen messzeségben bujdokolnak lét és nem lét határán, — «világon s életen túl» — mint a Csongor-üldözte «csalfa tündér».

Mikor az égi leányalak végleg elhagyja Csongort, ez a «szívnap alkonyán» — a maga mikrokozmoszában — egyéni fájdalmán keresztül az emberi sors végességének tudatára eszmél («Elérhetetlen vágy az emberé, Elérhetetlen tündér, csalfa cél!»): ugyanezt éli át az Éj országában — a makrokozmosz távlatában — Tünde és Ilma. Az egyéni élménynek kozmikus távlatokba való vetítése azt szimbolizálja, hogy Vörösmarty élete e fordulóján egyéni fájdalmán keresztül a lét eredendő fájdalmának mítikus átéléséig érkezett el, mint ezt más alapon már Barta János is megérezte.¹⁾ Az Éj fenséges monológjából az antik tragédiák mélységesen pesszimiztikus fájdalma árad az élet elégtelensége és a Végzet kérlelhetetlensége miatt. Az Éj lefátyolozott «gyász asszonya» a világ felett lebegő, sötét, homályos Sors megszemélyesítése épen úgy, mint az antik Végzet kegyetlen istenasszonya, kinek akaratával a többi halhatatlanok sem ellenkezhetek. A «halhatatlan Éj» is bosszúálló, mint az antik Sorsistennő («bosszuja Véghetetlen és súlyos, Éri azt, ki háborítja»). Psyché a mítosz szerint tiltott fénygyújtással vétkezett ellene, Tünde szimbólikusan csak fátylát illeti: ez azonban éppen úgy a halhatatlan boldogság elvesztését vonja maga után, mint Psyché esetében a mécsgyújtás (képies értelemben ez utóbbi sem egyéb, mint az éj fátylának föllebbentése). Így hajlik vissza a dráma az Éj jelenetén át az *Amor és Psyché*-mese szimbólikájához (és szerkezetileg is valóban a kiindulópont-hoz): míg azonban a serdülőkor álmaiból való fölébredés az adolescentia küszöbén (mikor Csongor először kerül a válaszütra) nem járt súlyosabb megrázkódtatással a lelki oldalon, most — az adolescentián túl — az Éj fátyolának illetésekor szimbólikusan maga a könnyörtelen Végzet ébred fel álmaiból, hogy a véges emberi sorsra ébressze rá a fényhazájából száműzött Tündét, akárcsak a mese Psychéjét.

A lélek kinzó platonikus honvágya mellett a véges emberi sorsra eszmél most már a másik oldalon Csongor is, mikor másodszor kerül a válaszütra. Mint első ízben a hármastúton, most is Balga az, aki kétségbeesést mutat: a földre veti magát, hogy inkább éhen haljon, mint hogy tovább menjen. Ekkor jönnek újból a szimbólikus Vándorok. Nem az ellentét kapcsolja össze őket Csongorral és Balgával, hanem a

¹⁾ «Az a feszültség, amely a Csongor előtti éveket jellemezte, már nem mindig és nem tisztán csak egyéni fájdalom lehetett, hanem az egész emberi sors végességének átélése». (A romantikus Vörösmarty.)

közös emberi sors. Mindnyájan büszke, egetvivő vágyakkal indultak el a válaszfűtről, s szimbólikus körútjuk végeztével megtörtén térnek vissza: a Gazdagból koldus lett, a Tudós megőrült, a Fejedelem, ki a népet a «baromság ólaiból», kiszabadította, száműzötten bolyong; de megtört Csongor régi büszke daca is. Ez minden emberi «hübrisz» sorsa. Csongor ezután a «magánynak rejtekébe» indul, mert

Ott álmadoztat ifju képzelődést
Elmult szerelem és meghiult remény,
S a szív halála lassu, nem gyötör.

Vörösmarty ezekben a sorokban megadja nekünk az utolsó szín értelmét is: Csongor (a költő szellemi énjét szimbólizáló lelki ember) valóban álmodja az utolsó színben azt, ami az elsőben is csak vágyálomnak volt feltüntetve. Balga az utolsó színben sem szerepel cselekvőleg Csongor oldalán, a manók is mintha újból a lelki ember működését szimbólizálnák: kibékülve jönnek össze («Szent a béke már közöttünk») a haszontalan varázseszközök helyett kenyérkereső régi hangszerszámok birtokában, úgyhogy mindjárt egy kész zenekart alkotnak. Még mindig zúg az «éhség ölyve» bennük: ezt csillapítgatják a manók zenéjükkel, mely itt minden valószínűség szerint a költészetnek — tehát valóban régi művészetnek — jelképezője.¹⁾ Csongort (a költő lelki énjét) «meghiult reménye» ellenére is a szerelemhez vonja ösztönisége: talán az sincs szimbolizmus nélkül az utolsó színben, hogy az élet jelképies manói Csongort akarata ellenére kötözik a szerelem tündérfájához, ahol aztán mégis enyhülés várja.

A ösztöniség földi manói mellett megjelennek az utolsó színben az égi nemtők is, akik csillag után járnak, játszva mennek át a menny kapuján, s «méhecsoportot, rózsafát» játszani szállnak le a gyönyörű földre, a virágzó tündérfa «tisztá, édes illatában»: mert ők a tiszta (földre szállt égi) szerelem megtestesítői: «illat», «sóhajtás», «mosolygó csók», «égő szív», «gyönyör úrfi» a nevük, s királyuknak «szüzlányszív dobogása» a bölcsője. A bűbajos nemtőjelenetnek már Gyulai is nagy elismeréssel adózott («oly rendkívül kedves, hogy Vörösmarty benne önmagát múlta felül», «a maga nemében majdnem páratlan»), de mélyebb értelmet nem igen tulajdonított neki, ahogyan az egész műnek sem, — pedig ebben a jelenetben, mint egy miniatűrben, benne van az egész *Csongor és*

¹⁾ Vannak, akik úgy beszélnek képiesen Vörösmarty fellépéséről az irodalomban, mint egy teljes zenekar megzendüléséről (pl. Juhász Géza: *A magyar szellem vándorútja*.) Különben a manók hangszerszámai közül kettő másutt is előfordul a költészet szimbólumaként Vörösmartynál: a bodzasíp, illetőleg hangafa héjából való síp *Délszigetben*, a hegedű *A vén cigányban*. — Az éhség zúgó ölyve talán Prometheus keselyűjével azonos: az ember égbetörő vágyának szimbóluma; lényegében tehát ugyanazt szimbolizálja pesszimista világkép keretében, amit optimista világkép keretében a varázseszközök.

Tünde. A nemtők eljártsszák előttünk szimbólikusan a szerelem egész drámáját, amiképen Vörösmarty lelkében végbe ment: a «szomjú»-val («Szánj meg, oly szomjú vagyok»), a csók mámoros szédületével («Hullok, bullok, jaj, lehulltam, Rőt levelke ing alattam»), s «mély titká»-val (*Mese a rózsabimbóról*), amelyet Mirigy őriz: ami miatt egyszerre eltűnik «Rózsailat, rózsaharmat, rózsaaág» és pusztá túske marad ezek nyomában. — akárcsak a Mirigy-örizte tündérfán, — mihelyt megjelenik Mirigy szimbólikus alakja. Ő minden csóknak megrontója a földön: «Förtelem», mely a gyönyörű földet «rossz tartomány»-nyá varázsolja. A szerelem fája alatt játszadozó nemtők szimbólikusan visszarepülnek előre égi hazájukba («Vissza, vissza, vissza; A föld nem nekünk való, Durva, zordon és csaló»), a tündértát pedig Mirigy akarja elvinni:

Ifjuságnak drága fája
Tán lehull a kor homálya,
Álmádat ha izlelem.

A szerelem által megifjodik az ősi rossz is: és valóban a dráma szimbólikusan visszatér a kiindulópontjához: ugyanaz a színhely, csak hogy elvadultan, a kert közepén (melyet a földre visszatérő Tünde újból «éden»-né óhajt varázsolni Csongor számára) ismét ott áll a tündérfa, Mirigyet is újra megköti a manók a fa tövében.

Ez lehetne a dráma szimbólikus befejezése, ha a költő nem akarná az ifjúkor álmát legalább a költészet világában valóra váltani. Az álom beteljesül, mihelyt a manók Mirigyet elhurcolják és ártalmatlanná teszik, mert «e gonosz» volt minden rossznak szimbólikus kútforrása, a *csalfa gyanúnak* is, mely Tünde szívében gyökeret vert («Csongor, oh, gyanúm megölt Egy lakót, a bizodalmat E kebelben, mely híved»). A hű szerelem most már valóban célhoz ér: Tünde alvó szerelmesére lel a gyönyörfa alatt, «mely az emlék Tükörével a mosolygó Multba visszaboldogít». Íme, a szerelem tündérfájából az emlékezet fája lett, mely alatt Ida várja Hiadort Egerben:

Egy van örömkor az életben, szép rózsá napokból
A kék árja körül koszorúvá fonva. Vidáman
Mint bűvár, megy az ifjúság közepette. Jaj annak,
A ki nem örvend itt, s szilajúl elhanyja virágát.
Mink nem örülhettünk; te futottál *csalfa gyanúból*
Engem elért darabos pályán a sors keze. Még egy
Kincsem az *elhamvadt szerelem szikrája: setéten*
Úl lelkem mellette s fölül tündér suhogással
A bús emlékezet gyász fája lebegteti fodrárt
Oh Hiador! ide térj, ha kívánsz Idára találni.
Itt leled őt honn, a szomorúság pusztá vidékén
Hol szép álmaiból s a multak gyász fonalából,
Mint bálót, szövi gondköltő elméje regéit
A boldogságnak, s Hiadossal végzi, ha fárad...

A bús emlékezet fája alatt lepihenő Csongort Tünde feloldozza a manók (öszönök) durva kötelékeiből, és helyettük az elmúlt szép napok szimbólumaként a «vadonnak koszorúját»: «rózsalánc»-ot helyez alvó kedvesére: így ébred Csongor jelképesen az elmúlt «szép rózsza napok» örömkorára («e kicsinded élet, Mint egy rózsza, úgy virítson» — mondja Tünde is magáról). Az ördögfiakat, e «barna szolgálakat» pedig most már szimbólikusan Tünde fogadja szolgálatába, hogy azok a boldog szerelmeseknek szolgáljanak a tündérpalotában. Csakhogy ez a boldogság a «bús virálynak mezején», ahol a «bajoktól messze» él a szerelem, «nem kevésbbé szomorú» Csongor számára, mint a bujdosás.

6. A három vándor.

Hogy a *Csongor és Tünde* sajátos problematikáját a végső ponton: a megoldásban is megfoghassuk, bővebben kell szólnunk még a három vándorról, akik csak kísérői a Csongor-problematikának. Míg eddig a már Zolnai Béla által hangoztatott égi-földi kettősség helyes irányba való átváltásával haladtunk (a megoldás is ebben az irányban van), e kitérő alkalmából viszont Barta János Vörösmarty «polifón világlélményé»-ről vallott nézetét vagyunk kénytelenek az adolescentia-élmény kereteibe szorítani. Barta szerint «Vörösmarty lelkének legfőbb jellemzője a valóságélmény 'polifóniája, élményeinek más-más valóság-síkokra, realitásfokokra való átvetítése».¹ Ennek alapján úgy akarja a dráma problematikáját megfoghatóbbá tenni, hogy két valóságsík (égi és földi) helyett több, sok realitásfokot vesz fel egymás mellett, melyek azonban semmi kapcsolatban sincsenek egymással. Így a szellemes megoldási kísérlet nem járhatott kellő sikerrel, viszont meglepően jónak bizonyult éppen a magányos vándorok szempontjából, akiknek jelentőségét Barta már kitűnően látja: «Ők viszik a boldogságkeresés motívumát a polifónia mélyebb hangnemeibe: a meséből a mítosz síkjára; velük lopja be a költő a tündérmesébe a maga metafizikai élményét: a tragikus világlátást, az *emberi szenvedélyek prometheusi merészségét és összeomlását.*» Barta éppen csak abban téved, hogy a három vándort a mítosz síkjára helyezi, de ebben az esetben még a tévedésnek is mélyebb értelme van: mítoszok csak az emberiség ifjúkorában születnek, annak világlélményét tükrözik: *Csongor és Tünde*-ben a vándorok szintén az ifjúkorét.

Ez az a pont, ahol Barta János szavaival élve polifón világlélményről lehet valóban beszélni, de olyan értelemben, mint Spranger beszél erről *Die ewige Renaissance* c. tanulmányában: «Az éres korában minden életforma jelentkezik

¹ Barta János: *A romantikus Vörösmarty*. Nyugat, 1938.

egyszer, ha csak futólag is, mint lehetőség, amelyet meg lehetne ragadni. Ez ugyanaz a jelenség, mely ebben a korban a színészi hivatást oly csábító színekben tünteti fel: mindenben részt szeretnénk venni, ha másképpen nem, legalább egy-két órára vagy percre; szeretnők — és vajjon ki mondott volna le e vágyról teljes jószántából valaha? — az egész életet élni.»¹

A pubertáskori elszigeteltségből kilépő fiatal lélek különféle életideálokat vonultat el maga előtt a «válaszúton»: ennek megfelelően a Csongor előtt elvonuló vándorok a földi boldogság-keresés három főirányát szimbólizálják. Ezek az Én és Te viszonyában minden realitástól elvonatkoztatott, de «érvényes» életideálok minden tekintetben az adolescentia világlélményének tükrözői: «akkor az elszigeteltté és egyedülvalóvá lett fiatal lélek új utakon megint csak a közösségből eredő élmények keresésére indul, és keresi őket a legszűkebb, meg a legtágasabb utakon, de a középszerűség ösvényét megveti. Az Én keresi a Te második személyét, keresi az emberiséget s ezt az emberiséget ismét nem meglévő szervezeteiben keresi, melyekből kimenekült; nem keresi a családban, vagy az iskolában, az államban vagy a társadalomban, hanem az Én és Te viszonyában.»² A fejlődés útja a másik különálló én, a «Te» felé rendszerint a szerelemmel át vezet; ezt tartja Bühler is a szociális fejlődés alapjának: «A fejlődésnek ezen az általános emberi útján a szerelem társas élmény, amelyet az adolescentia parancsolóan követel. Csak a szerelem adja meg legelőször a pubertással együtt jelentkező kielégülési szükségletnek a beteljesülést, s ahol ez a teljes kielégülés nem következik be, ott a serdülő vágyakozását magával viszi jövőendő életébe.»³ Mondanom sem kell, hogy az utóbbi eset következett be Vörösmarty életében is; a *Csongor és Tünde* befejezése már ezáltal is szimbólikus jelentőséget nyer.

A három vándor sorsa ezzel még nincsen megmagyarázva: de ami sajátságos körbenfutásuk alatt lejátszódik s valami *Faust*-szerűséget visz *Csongor és Tündébe*, az megint csak az adolescentia tipikus élményének tekinthető. A közismert *Faust*-monológnál is jobban megvilágítja ezt kissé más érdeklődési körben, de egyébként teljesen azonos lélektani törvényszerűséggel Bühler könyvében egy adolescens fiú szemlélődése egy «átélt évről»: «Már egy év, vagy csak egy év? Egy év volt. Sohasem éltem ennyire s ezután valószínűleg sohasem fogok megint ily intenzíven élni. Alapjában véve valami *Faust*-szerű gondolatéletem volt ezek alatt a hónapok alatt, talán ez sem fog többé megismétlődni. Amit ebben az évben átéltem, arra egy egész életet el lehetne használni s az gazdag élet volna. De mégis minden

¹ Bühler i. m. 153. l.

² Bühler i. m. 188. l.

³ Bühler i. m. 183. l.

az ifjúkornak, a csak azután leendőnek, a pelyhes-zöldnek bélyegét hordta magán és ez volt benne a gyönyörű... Először is a konfirmáció vallásos ösztönzést keltett bennem, mely hol erősebben, hol gyengébben működött. A nagy vakáció után *természettudományos* érdeklődésem támadt, darvinizmussal, fejlődéelmélettel foglalkoztam. Ilyesmik közepette *az ember kisére filozófussá válik*. Aztán vallási kételyeim támadtak, időnként hitetlenséggé váltak s én, félig védekezve, abban az áramlatban találtam magam, mely a monizmuszhoz vezet. Úgy kell magam erővel beleélnem, hogy elképzelhessem, mennyire *szinte szét-szakadtam* ebben a meghasonlásban. Két hónappal ezelőtt még igazán vallásos voltam, most nem látok kiutat, istenképzetem olyan volt, mint egy buborék és szertefoszlott... A hónapokon át tartó küzdelem csak *körbenfutás volt, mely a kiindulóponthoz vezetett vissza. A körbenfutás törvényét egyébként egyre világosabban látom.*¹ Milyen világos lesz a vándorok körül is minden az adolescentia tükrében: a körbenfutás a szubjektív idő szimbólikájával, mely az ifjúkori életérzés felfokozott intenzitásának éreztetője (a vándorok «egy egész életet» elhasználnak, míg kiindulópontjukhoz visszatérnek); e belső intenzitásnak a férfikor küszöbén való alábbhagyásával magyarázható, hogy Csongor (és a férfi Vörösmarty) az «elhanyaglott szívnapi alkonyáról» beszél már a dráma végén. Az sem közömbös, hogy a Tudós filozófus alakjában jelenik meg *Csongor és Tündében*; a fiatalság sajátos állásfoglalását az élettel szemben Bühler is az ifjúkori filozófushajlamával magyarázza: «Tudjuk, mennyi filozófiai véna van a fiatalságban; közismert dolog, mennyire érdeklik az emberiség nagy kérdései, s hogy mennyire törekszik minden tapasztalat nélkül saját lelkéből meríteni e problémák megoldását; sokszor kinevették már e kísérletezést a felnőttek és sokszor megbotrányoztak már az ifjúságnak ellenséges magatartásán, mellyel szembehelyezkedik a hagyományos társadalmi szervezetekkel és közösségekkel.»² Ezt a hagyományos életformákkal való szembehelyezkedést mutatja Csongor is, midőn első ízben találkozik a földi vándorokkal.

Hogy ez azonban Csongor esetében nem pusztán szembehelyezkedés a hagyományos életideálokkal, hanem szimbólikus behelyezkedés is, azaz «polifón világélmény», — legjobban bizonyítja az a tény, hogy Csongornak a Tudósról mondott szavait («— ez a legszörnyűbb mindenek között: Mint a halál jár élő lábakon, És pusztá sirt hord hő kebel helyett») Vörösmarty 1826-ban *A szív temetése* c. versében eredetileg önmagára alkalmazta «emlékirás» gyanánt («Itt nyugszom én szívemben eltemetve, Bujdosva két láb hordja síromat» stb.). Vörösmarty

¹ Bühler i. m. 130—131. l.

² Bühler i. m. 188. l.

fantáziájában még öregkori válsága idején is, — mely őt a vén Tudóshoz hasonlóan valóban az örület szélére kergette, — az ifjúkori ideálok összeomlása kísértett:

Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?

(A vén cigány.)

Az ifjúkori körbenfutás tanulsága, mely a «vert had» ként visszatérő büszke vándorok és Csongor sorsából egyaránt következik, *A merengőhöz* szóló tanítás volt:

Abrándozás az élet megrontója,
Mely kancsalul, festett egekbe néz.
Mi az, mi embert boldoggá tehetne?
Kincs? hír? gyöngyör? Legyen bármint özőn,
A telhetetlen elmerülhet benne,
S nem fogja tudni, hogy van szívöröm.
Kinek virág kell, nem hord rózsaberket;
A látni vágyó napba nem tekint;
Kéjt vesz, ki sok kéjt szórakozva kergett:
Csak a szerénynek nem hoz vágya kint.
Ki szívben jó, ki lélekben nemes volt,
Ki életszomját el nem égeté,
Kit gög, mohó vágy s fény el nem varázsolt,
Földön honát csak olyan lelheté.

E tanulság felől nézve a *Csongor és Tünde* befejezése nem a tündérmesének tett engedmény, hanem az ifjúkor élettanulmányát szimbolizálja. A vándorok, Csongor és Balga egyformán a vágyak végtelenjében keresték a boldogságot, pedig «csak a szerénynek nem hoz vágya kint.» Az embernek Vörösmarty szemében a telhetetlenség az ösbűne: e miatt vesztette el — s veszti el mindig újból — a paradicsomot is. A «tilos vágy»-gyal párosult szenvedély égi-földi korlátok áttörésére hajszolja folyton az embert: ez a láncából föloldott (rút Mirigy-szerű) Prometheus bennünk, — a szárnyaló lélek és a földiségünk antagonizmusának örök szimbóluma. «Lelkünk a szárny, mely ég felé viszen»: csakhogy ez a szárny *A vén cigány* vízióiban halhatatlan kinokat okozó keselyűként csattog a viharban (mely Vörösmartynál szintén égi-földi antagonizmusát szimbolizálja) s Prometheus tragédiája szimbólikusan Kain és Ábelével kapcsolódik össze. Mert túlságosan égbetörni se szabad (*Gondolatok a könyvtárban* c. költeménye végén is ezt szimbolizálja a Babel-építés): a telhetetlen ember prometheusi vágya magában hordja büntetését, akár égi (Csongor, Tünde), akár földi vágyról (a három vándor és Balga) van szó. A túlzás fölfelé («gög, mohó vágy»: a régiek *hübrisze*) és lefelé (állatiaság) egyaránt rossz: ezért lehet Mirigy a drámában a végletekbe csaló szenvedély szimbóluma nemcsak Balga, hanem Csongor esetében is.

A dráma befejezésének szimbolikája szerint ezt a lázongó Prometheus meg kell láncolni önmagunkban, égi vágyainkat pedig összebékíteni földiségünkkel. Mikor Mirigy a manók ártalmatlanná teszik, és Tünde meggyőződik Csongor hűségé-

ről, elhárul végre boldogságuk útjából az utolsó akadály is¹. Hogy azonban Csongor és Tünde találkozása álomból valóság lehessen, ahhoz előbb Balga és Ilma szimbólikus kibékítése szükséges. A kibékítés pedig olyképen történik, hogy Ilma a durva Balga életpárja lesz ugyan, de továbbra is az eszményibb világ (Tünde) szolgálatában marad. Ez a jelképi befejezés tehát valóban nem más, mint «az eszményinek kibékülése a valóval», ahogyan azt már Beöthy Zsolt tanította Gyulai-val szemben.

A dráma megoldása így valahol ég és föld között lebeg középen: «*A közép a biztos út*», — ez volt a szimbólikus hármas út titka. A befejezés tehát sem nem reális, mert a múltba van helyezve, — sem nem irreális, mert a múlt tanulsága alapján lehetőknek van feltüntetve. E látszólag boldog megoldás Csongor számára «nem kevésbé szomorú», mint rosszabbik alternatívája, hiszen a «lehetéstől az avvá lételig» végtelen nagy távolság van. Vörösmarty írja Zádornak e kulcs-szavakat, amikor ez megházasodott: «Adja Isten, oly boldog légy, a mint azt érdemled: boldogságom úgy is abból fog állani, ha hazám és Ti boldogok lehettek. Én is lehettem volna, de haj! *mely véghetetlen lépés van a lehetéstől az avvá lételig*, s mégis hány van, a ki az sem lehetett volna; mert *szívén kívül kereste a boldogság forrását*.» Íme, a különbség Csongor és a szimbólikus vándorok között...

Csongor csak a szívében belül, a három vándor csak a szívében kívül kereste a boldogságot, mely valahol középen, az arany középúton van. A «tévedésnek hármas útja» a boldogságkeresés három fő irányát szimbolizálja: a három út közül bármelyik lehet középső, «biztos út», ha úgy megyünk rajta végig, hogy az elérhető valósághoz mérjük szívünk vágyait: „Amennyit a szív felfoghat magába, Sajátunknak csak annyit mondhatunk.“ Kincs, hatalom, tudás özöne magában, melegen érző szív nélkül, úgysem boldogít, ahogyan a szerelem egymást taszító égi vagy földi véglete sem elegendő magában, hanem e kettőnek harmóniája szükséges a boldogsághoz.

¹ Ugyanezt a «biedermeier» életfilozófiát olvasta ki Zolnai Béla Vörösmarty lírájából (csak éppen Csongorban nem vette észre): ez az életfilozófia szerinte is «diszkreditálja a szenvedélyt» és a «sirhoz vezető» szenvedélyek lenyomása az alapja. «Az életbölcselem nem lehet más» — mondja Zolnai *A merengőhöz* fordítva — «mint az idealizmus és realizmus kibékítése». Legszívesebben azonban Vörösmarty egyik emlékkönyvbe készült epigrammájában tükröződik vissza ez a nemesen földi életbölcselem, «mely megtalálja a földi végcélt, légi eszmény és durva valóság közt, az átnemesült élvezetekben»:

Sok rideg álomként az egekben kergeti üdvét;

Más a földi javak kélözönébe merül:

Téged boldoggá lelkednek erénye avasson

S áldását szerelem hű keze adja rá.

(*Másnak*, 1841.)

7. A Csongor-problematika.

Egymagában a boldog szerelem sem lehet reális életalap. Ezért Csongor, aki a válaszüton a szerelemre teszi fel életét, Balgával együtt szimbólikusan mindig kívül marad a földi boldogságkeresés (vagyis a három vándor) tágas útjain.

Egy keskeny gyalogút vezet ugyan a szerelem birodalma felé a Hajnal hónapban, de midőn a szerelmesek itt összejönnek egymással, a testi és lelki ember közt még diszharmónia van, akár Csongort és Balgát, akár Tündét és Ilmát nézzük. Ugyanitt azonban előrevetül a harmónikus kiegészülés arany közép-útas szimbólikája is, amikor Csongor és Balga a gyalogúton térdepelve közrefogja Tündét és Ilmát («Most *középen* itt rekedtünk. Itt a szolgál, ott az úr»). Ilma szavai («Asszonyom, nem volna jó, Míg időnkben tart ölelni?» — «Óh, én inkább hódolok») ekkor már fölillantják a testi oldalon a találkozás lehetőségét, de Tünde a lelki oldalon még nem készült föl reá: Csongor napnak, «Éjbe foglalt délvilág»-nak mondja kedvesét, de a szimbólikus déli idő Tünde számára csak ezután jön el — az adolescentia végén.

Míg Ledér, aki *már* nem kis leány, de *még* nem nagy lány elbukik az adolescentia küszöbén, Tünde Ilmával továbbmegy a Hajnal hónapban a keskeny gyalogúton: egyenesen, félre nem lépve halad rajta, mert aki a szűk útról félrelép, elveszett (v. ö. Tünde: «Tedd, hogy félre menjen innen; Mert különben elveszünk» és Ledér: «Óh, én elveszett leány, én!»). Ezen a keskeny úton kellene Csongornak is végigmennie, hogy «szíve üdvét» megtalálja, Balga azonban letéríti róla: Csongor maga kényszeríti őt erre korai kétségbeesésében, mert a lefátyolozott, szemérmes égi szerelmes, a széparecú Hajnal birodalmában (a maga szűzies ártatlanságában) nem meri még magát megmutatni, sőt szólni sem mer kedveséhez. Csongor ezt a szent némaságot félremagyarázza (Balgának, a testi embernek visszataszító külsejével hozza összefüggésbe) és azt hiszi, hogy Tünde nem szereti («Elnémult a szerelem, S a kívül nincs semmi hívem, Mely vezetne útamon»). Nem is követi ezután a maga útján Tündét és Ilmát, hanem letér a szűk ösvényről a Balga-találta nyomokon, amelyek egy ál Tünde felé vezetnek.

Midőn Csongor a negyedik fölvonás elején a Tündével való találkozásra kijelölt időben Mirigy háza elé kerül az ál nyomokon (melyeket Mirigy hagyott hátra Csongor félrevezetésére), Balga, a testi ember nem akar továbbmenni a lelki emberrel. Ebből keletkezik a tragédia: a testi oldalon, Mirigy bűvkörében nem az igazi Csongor és Tünde találkozik egymással, hanem csupán Balga és Ledér, akik azonban Mirigy szimbólikus mesterkedése folytán mégis égi alakok (Csongor és Tünde) gyanánt kerülnek szembe egymással. Az igazi Tünde

hiába keltegeti ezalatt az igazi Csongort: a lelki embert szimbólikusan halálszerű, «hivatlan bűnös álom» tartja fogva, amely a Kurrah által megkötözött Balga érzéki kalandjában realizálódik.

Balga az érzéki bűvöletből felocsúdva nyomban Csongorhoz igyekszik menekülni a Mirigy-fonta hálóból; bár Mirigy — a rossz szenvedély megtestesítője — szeretné visszatartani (a seprő-jelenet talán a szenvedély rabságába esett ember nem kívánatos sorsát szimbólizálja), Balgának mégis sikerül a szimbólikus boszorkány kezéből kiszabadulnia. A végletekbe csaló szenvedély démona tehát a testi oldalon kudarcot vall, — a pokolból ekkor felhangzó kacaj talán a fájdalom gúnykacaja¹ — de a lelki oldalon ezután sem szűnik meg káros hatalma. A jövő képének a Jövendő szimbólikus kútjában való hazug feltüntetésével Ilmában gonosz féltékenységet kelt, míg Tündében az elébevetített örök *Ariadne*-sors a férfiban való hitet öli meg, ami a női féltékenységnek lelki alapja («Óh, hitemnek romladdéka, Bánat merre viszlek el»). A lélek tájain mozgó égi ideál, aki a Hajnal hónapban még olyan elérhetőnek látszott, ezután szimbólikusan elérhetetlen messzeségben bujdosol — az Ej országában («— a *bű homálya*, A reménynek csüggedése, És a csüggedés reménye Itt találják honjukat»).

Csongor drámája szintén erre a síkra tolódik: a testi oldalon elvesztek a lelki ember illúziói (a varázseszközökkel űzött szimbólikának ez az értelme), de elvész ezekkel együtt hite is a Tündével való találkozás lehetőségében. Bánatában bujdosni indul, mint Tünde: a bujdosás mindkét oldalon a reális élettől való elszakadást szimbolizál. Csongor a valóság világától elfordulva a jövendő kútjából felszálló égi, illetőleg légi leányt: Mirigy-felidézte árnyalakot kerget a szenvedély elvakultságával sivatagszerű magányban. A földi szerelem végletéből tehát, ahová Csongor a testi ember vezetésével jutott, a lelki ember vezetésével a másik végletbe kerülünk.

¹ Vörösmarty Börzsönyből való eltávozása után Perczel Etelka iránt érzett reménytelen szerelmével kapcsolatban írja le ezt a különös mondatot egy levélben (Zádor Györgynek, 1825. nov. 6.): «A fájdalom bennem gúnykacajjá vált». Ez azért hozható kapcsolatba a pokolból kihangzó gúnykacajjal Csongor és Tündében, mert a fájdalom Vörösmarty képzetében a pokollal van szimbólikus összefüggésben. *Öröm és bű* c. 1830-ban írt (tehát a *Csongor és Tünde*vel egyidejű) epigrammája ekképpen szól:

Az öröm édes bor, keserű a fájdalom és bű,
 Annak ég, ennek barna hazája pokol.
 Kettő közt, a ki él, a bolygó földön az ember,
 A sorsnak keziből issza keverve borát.

Ugyanez a képzetkapcsolás kísért *A vén cigány* refrénjében is («Szív és pohár tele búval borral), sőt a pokolban zokogó malom szimbólumát is csak ezen az alapon lehet megérteni: csak tudnunk kell, hogy Vörösmarty szerint «a kebel a szenvedélyek malma» (*Kincskeresők*).

Az az eszményűző «égi» szerelem azonban, amely Csongort csupán képzeletében élő légi leány után hajszoja, tulajdonképpen a pubertás jellemzője: Csongor éppen így hajszoja hasztalanul az álmaiban élő «égi szépet», mikor az első felvonásban elénk toppant. Érthető tehát, hogy útja végeztével ugyanott találja magát a szimbólikus hármastúton: a «bizonytalanság csalfa közepén», ahonnan elindult a pubertás álomkertjét maga mögött hagyva. Most már az ifjúság «tündér tömkelege»¹ is mögötte van, de Csongor eltévedt e labirintusban, mert nem volt igazi *Ariadne*, és bolyongásában szimbólikusan ugyanoda jut vissza, ahonnan egykor a «tündér-álmok hajnalán» elindult büszke reményekkel, hogy az egész világot meg fogja hódítani, mint Csongor, mint Kalmár, mint Fejedelem vagy mint Tudós.

Mikor Csongor másodszor kerül a válaszfalra, jól látja már boldogtalanságának okát (az előtte elvonuló vándorok prometheusi tragikuma ezt illusztrálja), de akkor már késő, hiszen az «elveszett időt», — amelyet a Tündével való találkozás idején átaludt, illetőleg átálmodott, — egy Isten sem adhatja vissza:

Oh, az elveszett időt
Mellyik Isten, melyik ember
Szerzi vissza életemnek?

Elment, mint sebes hajó,
Nyom helyett örvényt hagyó,
Melyben elmém sírja nyílt meg,
S összelépett lelkemé.

Az «elhanyaglott szívnapi alkonyán», mikor már csak a megváltó halált várja,² Csongor bűvös zene hangjainál (ez a manók zenéje!) a múltba ringatja magát vissza a szerelem tündérfája alatt,

S kedvesének szép szeméről
És gyönyörűről álmodik.

A haldokló Ómár *Egerben* éppen így csak egy álmot óhajt még az élet után, látni a kedvest, amint szemlélte «először bútalan évében», mikor «először ráfordult nagy barna szemével mindkét féle szerencsének birodalma»: a *Csongor és Tünde* befejezése ennek az álomnak virtuális megvalósulását mutatja meg a kétféle sorslehetőségben, melyet Tünde Csongor elé állít.

¹ L. a III. felvonás elején:

Itt van a Hajnal palotája
És a tündér tömkeleg.

² Az *elhaló szerelem* c. vers szerint e tompa fásultságban már nem is kell halál («— neked, ki szívkihalva, Élsz magadtól iszonyodva, Kell-e még halál?»).

Új szerelem lehetőségében Vörösmarty, így látszik, már nem hitt ekkor, csak «szíve régi bűját» oldja fel a költői extázis mámoros felszabadultságában az első szerelem óta eltelt idő tanulsága alapján. Az élmény kidalolásával Csongor egyszerre megszabadul a haláltól is, az élet manóinak durva bilincseitől is: «lét és nem lét közt» lebeg élete; így kerül a dráma megoldásának középvonalába «az élehetetlenség és halhatatlanság» dialektikája, melyet Vörösmarty az örült Tudós szavaiban ekképen fogalmazott meg halhatatlanul:

Miért élehetetlen, aki élni vágy,
S mikor nem az, mért halhatatlan akkor?

A manók szimbólikus hangszerszámaikkal (a költészet eszközeivel) valóban az élehetetlenségből teremtettek halhatatlanságot: a nagy lélek élehetetlenségének tragikumából halhatatlan remekművet, — amelyet vígjátéknak is, tragédiának is lehet nézni, akárcsak a rejtett összefüggésekkel teli életet.

BALLAI MIHÁLY.

ADATTÁR.

A KEGYENC VÁZLATA ÉS ELSŐ KIDOLGOZÁSA.

(Negyedik közlemény.)

Maxim: Szeretett nöm, a nagy birodalom által imádott nöm, kinek minden térdet, fejet hajt (megfogja kárjánál nejét és a rejtett ajtó felé húzza) (künn éljen-kiáltások) Jer, vészes itt a levegő — Jer hamar, — hogy valahogy szem ne lásson itt — A zaj nevekedik. Meg kell magunkat mutatnunk a népnek. — Ha gyaníthatná, hol vagyunk — Esmeretes e ház! Csak csendesen lépj elé. Ládd, én a kijárást nem feledtem ki tervemből. (Köprünyével nejét is kitakarja) Elférünk itt mindketten. (Künn! Éljen Petronius Maximus Caesar s neje). Te reszketsz? Ne félj semmitől — biztos időkben élünk már. (Julia elhalványul, Maxim reá néz) Egek! Mi bajod?

Julia: Semmi — Petron — Semmi — csak asszonyi gyöngeség, mi egyéb? s egy kis fájdalom itt (keblére mutat) Hadj keveset nyugodnom (bizonytalan léptekkel egy szék felé siet s abba lerogyik) Így már jobban érzem magam (Kivülről éljen kiáltások)

Maxim: Hah, mint zajog a nép — Ha ide bejönnének (az ajtóhoz megyen s bezárja) Te nagyon rosszszul vagy — mind halványulsz. Enyhíszet kell?

Julia: Nem, édesem. Itt léted elég enyhíszet, másra nincs szükség. Jöjj ide, hadd nézek szemeidbe, rég nélkülöztem már e tekintet boldogságát, mennyi fény vár reád ott künn, áldásom a tied, ugy-e Petron az én áldásom vigasztalásom leend. Ha szinte nem foglalhatnék is melletted helyet magas trónon, s csak egy lelkes, szíves búcsúval bocsátnálak el magamtól vissza a zajos életbe (kivülről éljen kiáltások) Ládd, sasrepülés mented Petronom, nekem elhaltak már szárnyaim, ne szánj honn hagyni. Szép a te pályád, de édes a nyugalom is annyi kín után, hidd el Petron. Cserevásár a világ. Csendes házi üdv s fejedelmi dícskoszorú, ennyit az ég egyre nem halmozhat. Még néhány rövid pillanat s az én időm lefolyt. (Éljen kiáltások) Már hívnak téged el tőlem. —

Maxim: Juliám, Juliám! Miért e gyászos szavak? Meglátod, mily boldogok leszünk. Bocsánatot a mulandó kínokért, melyeket okozék. Hát én mit éreztem? Ó arra nincs mértéked. De úgy kellett. — Kör volt utad, mely a fertőztetett nőt dicsőítve hozta ide vissza, honnan elszakaszták. — Eltévedtél új üdvödben, mert kápráznak még szemeid. Fájdalom a nagy öröm, mikor úgy egyszerre meglep. Onnan e szívdobogás, e halványság, e görcsös reszketés (éljen Maximus Caesar s neje) (Maxim nagy szenvedéllyel átöleli Juliát) Ébredj kincsem — Mondom szép jövőendő vár reánk, egy éden — Jer viszlek keblemen, hadd ápoljalak otthon (pausa) S Halál, egek Halál,

te bakó egyedül engednél fellépni a világ trónjára, hogy onnan azután kormányozzak, ítéljek, boldogítsak pokoli átokkal lelkemben. Nem félted az elhagyatott nemzedéket egy új Nero s Domitiantól — kinek nevét a maradék is csak borzadozva említné. Óvja az ég Rómát egy oly nemű magános zsarnoktól, milyen én lennék. Soha még annyi ember-utálatot Caesari palást nem rejtett el — s oly közel a trón körül a szegény, reménylő, mosolygó emberfaj, midőn minden reménymosoly felségsértés, midőn a trónon-kaján győtrelem ül. Mulató s enyhelyévé válnék annak a vesztőpad, alatta boldogság, mosolygás halálos bűnné, melynek annyi győtrelem volna díjja, mennyi az övével felérne, mennyi az irigységet lelkében előlné. Ily fejedelem embereket felmarcangolni való csak, nem kormányozni.

Julia: Oh ne tovább! ne tovább. Iszonyúan hangzik, mit mondasz.

Maxim: Magam is úgy látom, merő képtelenség, az nem lehet. Ha! ha! ha! ha! ha, nézd csak, akaratlanul mily rendes színjátékot játszottunk itt. Te ott halvány, szenvedő arccal mintha végső órád ütne már, én a kétségbeesett férj egybekulcsolt kezekkel, — csupa siralom, egy Euripidesi utósó felvonás. Ki így látna, gondolhatná, hogy örömteljes hosszú élet vár még reánk (nevet) Ha, ha, ha, ha! Na, Te nem nevetesz (ismét nevet) (Reá néz Juliára s azonnal ijedten) Juliám, Juliám, valóban egy ily tekintet még talám engem is megzavarhatna, ki helyzetünket ősmérem. Julia, te nem csak meglepett, — te igazán beteg vagy. — Oh ez már csapás — ez számításomon kívül esik — (megöleli) (látva, hogy Julia mind halványul) Futok segítségért (el akar sietni, Julia tagadólag rázza fejét és kezénél tartja) (kívül: Éljen Caesar — Caesárné)

Julia: Késő Petron, késő, az orvos is legfeljebb részvevő tanúja lehetne bűncúnknak, egyéb semmi

Maxim: Késő? Ördög, pokol, hát ki kontárkodhatott így belé az én mívembe, melyt oly jól elrendeztem? Emberi kéz? ember felett? — Istenem! (veri a lábával a földet méreggel) Julia! Isten, imádság-e vagy káromlás mit e kebel feléd intéz, nem tudom. Így mindjárt — Hej valaki — szolgálk — hamar, hamar (az ajtó felé fut)

Julia: Nézz ide Maxim, tudsz-e ez ellen gyógyszert? — (A milyét mutatja neki, melyt Palladtól kapott)

Maxim: (felé fut, megnézi a milyét) Iszonyú, megmérgezve, (kétségbeesés fájdalommal az ég felé tekint) [Uralkodsz te? Ki adta ezt? Csak én s fiam. — S az ott, ártatlan líránk (?) haldoklik. Én gyalázatnak tevém ki — s te megölöd, hogy szegyenbe temethesd el örökre, midőn ismét becsületet, magasztalást akarok fejére halmazni. Szép volt a mi versenyünk. A vérszomjas orgyilkos Maximot pártfogoltad sötét, tekervényes útain, — a szerető férjt eltaszítod magadtól. Mit a gonosz cselszövény terve, mit ármány, utálat gondolt ki bennem oly remekül, bezzeg az pontról-pontra létesült. — S most midőn ismét magamba térve szelíd, jámbor szeretnék lenni ez angyalnak kebelén, elragadod tőlem — ki szakasztod belőlem szívemet s azt akarod, mégis éljek így s ember maradjak]¹

Julia: Én, én vagyok egyedül a bűnös, eloroztam.

¹ [A zárójelbe] tett részek a kéziratban kihúzva.

Maxim: Ez ellen nincs menekvés (kétségbeeséses fájdalommal a millyére néz) [Teremtő — tekints kímőre — boldog szerény polgár voltam én s te kiragadtál csendes lakomból s (*harczba*) küldtél, hol csak gyűlölni s gyilkolni tanultam, — fáradtan, sebhedten kopogok most itt, honnan száműztél — béke zöldágával galamb vár itt rám — eressz be — eressz be, emberfeletti szenvedtem —]

Ládd, boldog, szerény polgár voltam s az emberek kajánul feldúlták üdvemet — száműzték csendes lakomból s csak egy nyughelyem maradt meg ez asszonyinak kebelén.

[Nézd, mily borzasztó gyűlölség lakik itt (szívére mutat), mennyi csak egy emberi lélekben elférhet, többet nem bírok meg. Minden míveid közt ezt az egyet csudáltam, szerettem, csak ebben imádtalak téged is s épen ezen remeked most könnyelműen elrontanád]

(Kívül éljen kiáltások) Fényes csarnokkal, trónnal, országgal kínálsz, óh vedd vissza, vedd vissza. — győtrelem komoly magányban állni szemben egy örvongó világgal. — vedd vissza s hadd meg ezen angyalom.

[A vérszomjas orgyilkos Maximot pártfogoltad sötét, tekervényes útain — menyköveid nem előztek meg, midőn szegényt (?) csúfságot halmoztam ez ártatlan főre — mint kerítő férj nem szakasztád szét dűhszülte ármányaim hajjait s mikor magam emeltem tört Caesaromra, nem állítottad meg karomat. Ah most midőn magamba térve szelid, jámbor akarok lenni s a béke nemtőit szorítom szeretettel mellemhez, — nem ragadod el innen, — nem szakaszod ki belőlem szívemet. nem mondod ki reám a kétségbeesítő ítéletet, hogy éljek s ne lehessenek egyéb ördögnél]

Békülni kívánok Istenem emberi nemeddel, elég volt a bosszú, elég a vér. Látod a béke nemtőid szorítom most buzgóan mellemhez, ennek karjai közt szelid, jámbor akarok lenni — egy boldogító lény. — Ah most nem tagadod el innen, nem szakaszod ki belőlem szívemet, — nem mondod ki rám a kétségbeesítő ítéletet, — éljek s ne lehessenek egyéb ördögnél. — Kire mértél még annyi nyomorúságot, mennyit én reám, (szívére mutat) nézd, mily borzasztó pokol lappang itt, furiává testesült itt minden nemesebb vonszalmam — s mint dühödtnél minden mozgásom önmarcosássá vált s még is nemzedéket, világot átkoztam csak, nem tégedet. Többet — méltányos vagy — nem sujlatsz nyakamba. Óh mint kiaszott belsőmből minden emberi — ez egy szerelmem kívül — ez egy, mi természetedben még honnosít, — ez egy mi által fel tudnék emelkedni feléd is s te kiülsz ez utósó jótékony csírából is lelkemből? Büntetni akarsz, itt a gonosztevő, itt a vérengző, ő ártatlan. Mit tehet ő rólla, hogy ennyi ezrek közt épen őt nem gyűlölém. S pedig hóhéra voltam én, szólhatnának csak e komor falak s engem magasztaltan hagynál élni s őt eltemetnéd gyalázatjában. Ha, ha, magadnak kellene magadat akkor kacagnod mennyei igazság. Híjjában, haldoklik, — süket az ég. Én tettem ezt.

Julia: Ne mond azt Petron, nem te, a gyenge asszony vétkezett csak, ki téged felfogni (nem!) tudta. Én kérek tőled bocsánatot. Ne kárhoztass. Nekem minden elmém itt volt szívemben — Szűk, gyalog egy ily női szív, roppant világ hozzá képest a férjfi lelke, — mily könnyen eltévedhetnek ebben annak hite s vágyai. — Óh ha előbb is így értelek mint most, mit

nekem idegenek gúnykacsalja, midőn szerelmeddel áll szemben, — élnek én s boldog lennék veled. De miért? De miért szánsz? Üdvteljes pillanatom e halál, fénypontja életemnek. Hány ember él, míg léte gyönyörű varázsát s legdicsőbb reményit pusztá mármorként lassan-lassan elhullasztja?) s kopaszon áll sirján mint tél-középen a bús cserfa, száraz levél domb felett. Engem gyermekségem sejdítése, ifjúságom arany álmai, minden, amit a szép mese jövendőlt, mit bízam s reméltem, mint valóságok ismét mosolyogva könnyeznek s mátkává ifjasztva vőlegényem karjai közt. Különös mennyi vész, harcsz, sebhédés egy életben, kiki sietve s hidegen rohan kínokból-kínokba s kínok mellett el — s még is midőn útjában egy sírhantra akad szenv és vitatárs helyett s a kövön egy kedves név, dagad akkor keble bánattól s részvét könnyeibe lábbadnak szemei. — Miért zokogja a küzdő barát a pihenőt, hisz nem az szánandó, kinek virágos halom biztosítja nyug-helyét, hanem az, ki felette izzadtan s véresen üget el. — Miért tehát, mért sötét s szűk a koporsó, ha egy ember minden vágyastul el fér benne s el nem téved. — Mert síron túl nincs küzdés —? küzdésen túl nincs gyönyör? ki tudja, szépek lehetnek álmai a széndergőnek. Petron, nézhetnél csak ide be s láthatnád be, mily édes, csendes vagyok én (mind halkabban s törtebb hangon.) Szerettem volna meg osztozhatni veled földi bajaidba — s élted terhein könnyíteni. Híjjába részrehajló irántam az ég, — engem magához hív s téged új kötelelességek lánczával a földhöz bilincsel. — De rövid e pálya. Isten veled jegyesem, köszönöm a menyegzői ajándékot, melyt ma hoztál, elviszem azt magammal. — Még egyet. — A Mindenható törvény-széke elibe indulok már, tehát hihetsz szavamnak. Szeplőtlenül távozok innét, mint mikor legelőbb léptem ki lakodból. Óh szeráfi zenét hallok már, — ellenállhatatlan bájjal vonsz. — Megyek — megyek. Béke maradjon veled. (meghal)

Maxim: (fájdalommal reá borul nejeére s néhány percig úgy marad. — Az alatt kívülről) (*Éljen Petronius Maximus Caesar, éljen a császárnő.*)

[*Maxim:* Már halgat. Julia. Nem szól. — (közelít hozzá fejével s meredten nézi) Nem lehet (dühösen) Meghalt — meghalt. — Természetnek ura, remek verseny volt a mienk, én gyalozatot halmoztam e szent főre s te megölted — Köszönöm pártfogásodat. Ármánykodni, — gyötörni — gyilkolni szabad, csak jóvá tenni, csak ápolni, enyhíteni, szeretni (nem?). Jótékonyabb lett volna akkor egy menykő, mint most ez elrabolt kincs, dicsőesség vérfagyasztó birtoka. Van tehát koronám s fölékesíthetem vele trónom s magasztaltan ülhetek reá, van népem s élvezhetem hangos üdvözléseit s mindezt széthagyatott kebellet, kaczaghatok, tapsolhatok, kurjonghatok kínomban, — dicső bacchusi játék (kívül. Éljen Petron Maxim Caesar, éljen a Császárnő) Szolga-tömég ne emlékeztessetek most arra, hogy uralkodom felettetek. Gyarló asszony most tudál meghalni. Óh jöjj, jöjj, itt nem maradhatsz. (viszi) Örjögő népek reá esmernének így Caesarra (leteszi) meredt vagy te, nem bírlak, te is gúnyolsz haláloddal.]

Maxim: Már halgat — Júlia! nem szól. (közelít hozzá fejével s meredten nézi) nem lehell (dühösen) Meg holt!! Meg holt!!! Eltévedt elmém. Ennyi iszony egy pályán. Csuda rege: Való? Való!!! — Természet — Ura, eldöföm magamtól a vádat, elég bűn nyomja lelkemet, nem én öltem meg őt, — eldöföm — sujtsd másnak nyakába — el, el, el, el vele. Ni, ni annyi vérrel,

ármánnyal mi ékességet gyűjtöttem én s ő meztelenül indult el, — itt az ő birtoka — elraboltam — merő mesztelenül ő —, hadd vegye ki előbb részét s ruháskodjék belőlle. Vagy sárkányá váljak, hogy sötét barlang fenekén kincset őrizzek, melynek nincs ura.

(kivül Éljen Petron Maxim Caesar, Éljen a Caesarnő) Ni mint hahotáznak körülém. Van immár koronám, fölékesíthetem véle fejemet, — van trónom, magasztaltan kelhetek föl reá — van népem, — élvezhetem hangos üdvözléseit, s mindezt szétszaggatott kebellem, — tapsolhatok, örvöngözhetek, — kurjonghatok — kínomban — dicső Saturni, Bacchusi játék — Te is gúnyolsz mozdulatlan holttestet. Óh kijátszlak, nem kerültem ki ármányim, elviszlek így halványan, meredten fejdísz teszkek homlokodra, egészen lepakollak düsságommal, magas arany karszékekbe nyomlak s megparancslok birodalmamnak, imádjon. Velem jössz (Felveszi Julia holttestét, betakarja köpönyegével) Igy. — (Az alatt kívülről: *Éljen Petron Maxim s neje*) Jövünk Róma, jövünk. Itt a császár s a császárnő (indul az ajtó felé. Nehéz vagy te, irtózok tölled, roskadok alattad, nem bírlak így Rómán keresztül. (örült szemeket vetve maga körül). De mit susognak, rebesgetnek ott künn az emberek — újjal mutatnak e hátra. Valentinian kedvese? Mi? Részvéten alakja Juliánknak, hol rejtselek el, ne hogy megbélyegezd az elrepültnek emlékét (leteszi a holttestet) (letérdepel mellette dühvel) oh Valentinian miért sietett annyira e tör, talán még vergődnél gyötrelmedben. Ha, mi juthat eszembe — nem hagytlál egészen gyalázattal el Isten. Ott egy gyászos család vár reám fényes csarnokban, gyönyörteljes tréfa lesz. (Az ajtó felé fut; kinyitja; sutogó hangon): Szolgák. szolgák — (három szolga jön be s mélyen meghajtja magát) Caesar.

Maxim: Én hoztalak e házba ugye —

Egyik szolga: Igen Caesar!

Maxim: E nőt imhol, másutt nem láttátok.

Másik: Sehol.

Maxim: Lám most itt fekszik — Mit bámultok reám — mintha az én, az én kedvesem lett volna. Oly lesújtottnak látszom? — vagy mintha — Nem ti buták — nem vagyok gyilkosa — Na sirassátok hát — jó aszszonyotok volt ugye. — Én is könnyezem, mert anyagi alak ez, kinek volt dicsőbb hölgye, oh, mikor még lehellett — (erőltetett csendel) Én keveset ösmerem — Csak szánom — Kedvezőbb sorsot érdemelt — oly jó s bájos — nem úgy? s gyalázat!!! (felindultan) Nektek szeretni, tisztelni kellett őt, ha nem czudar barmok vagytok (erőltetett, csendes hangon) Az eset megilletett, mert egy katonámat mentette meg a fogságtól. Elrejtjük az emberek tekintete elől, ugye e fiaim — ezzel hamvainak tartozunk. — Rátok bízom, senki ne lépjen ide bé rajtatok kívül. — Büntetni tudok s jutalmazni, mindkettőt császárian. — Ma éjfélkor egészen betakarva a Tiber partjához vizitek, oda, ahol a kápolna mely halydan a folyó Istenének volt szentelve — a híd mellett — s hol kezdődik az út Ancona felé. — Ott várlak. Tanácslom mindenkinek, pontos legyen, fejével játszik. (fakadozó léptekkel a rejtett ajtóhoz s kinyitja, ez alatt Pallad sebesen berohan)

Pallad: Meg kell szabadítnom őt, eldugnom, ez fajom iránti kötelesség. — Mi (meglátva Maximot, ki ijedten néz reá) Mi — te személyesen

nagy Caesar — (a holttestre mutat) s amaz asszony ott meredten. Látom fölesleges vagyok. Oh most jól értek (a holttestre néz) Szegény!!! teremtés. — Éljen boldogan, ha lehet rejtse koronával, bíborral szégyened ocsmány bélyegét, mi abból örökjogon nekem jutott, elbírom még azt temethetni úgy, hogy soha föl ne lelje senki is. Vedd végbúcsúmat Atyám. Jogos az ég, reménylem, nem ad neked többé más hitvest, más gyermeket. (Már a színpad hátrészén nagy tömeg népség) Már Gaudencztől vezérelve. Ostiánál kiköttek a vend hadak. Én befejeztem pályámat — az egy lény, kinek reám még szüksége lehet, hideg halványan fekszik Csarnokodban, mint ez itt — tetted híre ölte meg őt. — Dicsőült szellem mosolyogva int felém Ostián keresztül, bizonyára elérendem őt — (kirohan szobából)

Maxim: (utána ered) Pallád, Pallád — hallgass meg Pallád — Hasztalan — (fejére üt kezével mély fájdalommal) Egyedül (kívülről hangos kiáltások) Eljen Petronias Maximus Caesar s hitvese) A kárpit legördül.

Hatodik jelenés.

Nagy terem oszlop sorokkal. Jobbról egy karszék veres posztóval bevont padlaton. A Főtanács egy csoportban, ezek közt Avien, Trigelz, Bazil, Cajus, Fulgencz. Udvaroncok. ezek közt Vigil, Orest, Caustin, Julian, Avenár, Marc. *Pallád.* — Sidon — Örtisztek — Örség —

Maxim (jobbról jön be.) (Eudoxiát kezénél fogva s mintegy erővel húzván magával. Maxim fényes öltözetben, bíborral, Eudoxia öltözete rendetlen, mély gyászt jelentő. Mindenünnen ismételt kiáltások: Üdvözlünk — Üdvözlünk — Éljen a nagy Caesar —)

Eudoxia: Hagyj el, nem — nem, véresek kezeid — undorodok tőled. — Én nőd? — Bakó!

Maxim: Erővel kedvesem, ha nem lehet különben. (fenn hangon) Rómaiak — Caesartokká magasztaltatok föl — s jobbágyi hódolatotokat fogadom. Méltánylom én azon meghívatas dicsősségét, melynek körében áll boldogítani egy világot s azért viszont halhatatlan szerelmet, áldást aratni az öröklő népektől — s mind a jog becsét, — mind az ennek megfelelő kötelesség terheit egyaránt érzem. — Legnagyobb — legfényesebb napja ez életemnek s még is szomorú nap. Megilletődve, de keserű bánattal köszöntlek Rómaiak! Tetszett a Mindenhatónak ugyanakkor, midőn ennyire felemelt, egyszersmind mély sanyarúság fájdalomával igen érzékeny helyt megsulytlni — talám hogy megpróbálja lelkemet, talám, hogy a szenvedélyek csábjai ellen megedze — talám, hogy rokonabbá tegye minden egyes polgárok bajaihoz. Váratlan gyászhiért vevék — Császárnőük, szeretett hitvesem elhunyt. Kevesen ösmerték közületek Rómaiak, ki ösmerte, bizonyára egész szívvel zokogni fogja őt. — Kijelelt hölgyeket terem Itáliának, de fejedelem mellé dicsőítve trónra lépni föl s őt szelid, jótékony szellemivel környezni méltóbbat nem soha. Teljesen női nő volt ő — egy csendes házi údv — egy védangyal, egy jó nemtő. Legvalódiabb köztisztelet, tömjén porainak. Róma minden harangi panaszkongással hirdetendik e véletlen csapást. Minden egyházban halotti pompa fog tartatni — s feketén bevont oltáron gyászpád mellett — fekete edényben leend kitéve a szentség —

Fátyol függend a szentek képein. Hisz résztvesznek ők is sorsunkban. — Szín- közjáték, zene, dall megszűnik mindenütt. — Kívánom, birodalmunk évkönyveiben följegyeztessék e nap, mint melyen a világ háznépévé változva fiúi részvétellel búsongott a Családfő fájdalmán. — Annnyival forróbban óhajtom, mivel ez egy esetben kettős bú sullya nyomja belsőmet, egyik, hogy elvesztém, másik, hogy vétkeztem ellene. Nem, Rómaiak, nem szentlenitem meg a napot tettetés bűnével, megmutatom nektek e lelket — minden mocská s bukásával (?) Hadd tudjátok, kit bírtok bennem. Úgy van, irántai magaviselete vétkes volt s bár hibám, egy ravasz nő cselszövényei által talám némi részben menthető — e törvényszék előtt itt bent magamat soha eléggé igazolhatni nem fogom (Eudoxiára mutat gúnnyal) Nézzétek csak e gyászbaburkolt asszonyt, e vigasztalhatatlan özvegyet, könyekbe lábbadt szemekkel, széttépett hajjal, e kínanyai alakot — Reá esmertek — (mozgás hallatszik mindenünnen) Milly bájoló ő gyötrelmében — könnyezétek már siralmát részvételtjes rómaiak. — Ó! hó! ne siessetek annyira könyörtökkel — Ez asszony — na fejcselek meg a talányt elmésen — az asszony, Eudoxia császárnő az én ágyasom (Nagy zúgás) (A császárnénak egy fájdalmas bosszúteltjes sikoltása hallatszik hátra felé inog — alig bírják már lábai, midőn Pallad, ki a Maxim.

[A fentiek szerint a mai V. felvonás eredetileg a IV. felvonás 4—5. jelenete volt. Ehhez Teleki egy V. felvonást tervezett, amelynek a következő vázlata maradt a kéziratban].

ÖTÖDIK FELVONÁS

Iső Jel. Pallad-Eudoxiát és leányait Max-hoz viszi azután engedelmet kér, hogy mer hozzájuk közelíteni minek utánna azt a szegényt követte el rajtok őt nem látják többé. A császárnében bosszú vágya ragyog. — Elmegy Max kíséri. A császárné feküdni küldi lányait, hívja az emberét és kérdi, hogy az a köpönyegbe burkolt ember itt van e — bebocsátják Sidont, ki mondja, hogy beszélt Gudenczel a vandaloknál előtte mindent felfedezett — ki az oka az Aet. halálának és a vandalok jönni fognak. — Hát kérdi a császárné terjesztette-e a hírt itt is. — Igen szól Szidon minden rendbe lesz — vandalok itt teremnek és azután a népet is felzúditjuk — azok az udvaroncok kiknek inkább kedvök telt a császári bűja kormány alatt, mint a mostani alatt — császárné elbocsátja — Sidon magába mondja, hogy azért pártol el Maximtól, mivel ott kifizették és elbocsájtották, itt pedig új jutalomra tehet szert. — El. A császárné örvend, hogy megmutathatja mily hatalmas ő Maximnak.

2. Maxim egy asztalnál ül s Fulgenczel beszél arról, hogy Galliában rosszul mennek a dolgok. Avitust nevezte új Galliai fővezérnek — Reumer megyen Calabrióba — Reményli, hogy minek utánna bosszúját kielégítette segít Rómán — de a vandaloknál balsikerek. — Fulgencz reflexiókat tesz beszél, hogy a nép elégtelen, pedig jó történt véle. — Akkor mondja a forumbeli Damocles, kinek császársága egy ebéd alatt tartott csak — kinéz az ablakon és látja, hogy a nép csoportozik, mi ez. — Fulgencz megyen megnézni és a népet lecsendesíteni — Megyen csenget parancsolja, hogy aereg hogy minden max rendelések megtéssenek. Az inas mondja, hogy egy

ifjú ember szeretne véle beszélni. — Marc bójó s meg mondja, hogy fia elment és elindultakor megizente, hogy soha se jön többé öszve apjával. — Maxim haragszik busul azt mondja, hogy Marcnak kell tudni hova ment *Marcot* elfogatja a míg kivallja.

Maxim egyedül van és sopánkodik azon, hogy el van hagyva. — Jön ismét *Fulgencz* és hozza azt a hírt, hogy a vandalogok *Ostiát* már elfoglalták és közelednek. — A nép közt valami zúgás hallatszik (mely zajlik vadúl?) Már most sietni kell, mond *Maxim*, mert mindeneknek eleét kell venni. — Maga az embereket kérdezi, hogy *Novceias* (Novianus?) *Ricinernek* és *Ergastnak* rendeleteket kell küldeni, hogy seregeiket gyűjtsék egybe (kinéz az ablakon és lármát hall, micsoda láрма ez. *Avenart*? hívja mondják meg *Novianusnak* az új praetori praefeetusnak, hogy jöjjön az őrsereg egybe és *Julidé Caustin Avenar* is).

Triget és *Avien* jönnek sebbel-lobbal, hogy Róma mellett vannak már a vandalogok, a nép egybe csoportozik, láрма, egyenes zenebona kezdődik — kiabálás mindenütt — a császárné, mondják, maga elszökött — kiment rejtekéből és mondja több társakkal együtt, hogy te vagy *Aetz* halála oka, — hogy vandalogok különben be nem ütöttek volna.

A császár haláláért is haragusznak — *Maxim* haragszik a nyomoru (lelketnek?) népre, mely egy nap egyet kíván más nap mást és maga is mindig a világ legelső népének tartja magát — Jönnek emberek, kik mondják, hogy nagy részét az embereknek, mint a praetori praefectust, a tiszteket, *Juliánt*, *Avenárt* nem lehet találni — némely katonák a nép közl. tüntek el, (*Riciner* és *Ergastról* is mondják, hogy ezeket elhagyták sergeik nem a vandallokkal tehet, kik már a várost pusztítják), mely nagyon zajog különösen egy ember így felöltözve, kiről azt mondják, hogy *Sidon*, ingerli a népet — *Maxim* nem csodálkozik, hogy *Sidon*, kivel mindig jót tett volt, mert olyan lélek lakott benne — mindig — Mondja az apród, hogy csak *Caustin* s némely más tisztek, egyes örök maradtak meg. — Behívátja *Caustint* s több más tiszteket. *Caustin* igen ostoba okot mond, hogy miért maradt meg — hűségről beszélt, — *Maxim* dicséri. A láрма nevededik. *Maxim* látja, hogy az ajtókat veri be — kiáltják már a vandalogok itt vannak, ki a zsarnokkal! —

Maxim mondja, hogy már menjünk ki rohanjunk ki és kardot ránt sokan teszik — *Caustin* mondja, hogy hazafi vért nem szokott ontani hijjába emlékezteti *Maxim* arra, hogy ő azon már túl van — ő nem teszi mondja, az más volt — példáját követik többen és eltávoznak, amint azt hagyják egymásközt elbújni — *Maxim*, *Fulgencz*, *Triget*, *Avien* egynehányakkal kirohannak rövid buzdító beszéd után.

3. jel. Tér. A nép kiabál bociferál — vandál és más katonák mennek el jobbra és balra, egynéhány ház ég, másokat rombolnak — szép tekén-tet — *Gaudencz* jön és haragosan mondja a katonáinak, — vandal katonáknak, hogy a császárt kerítsék elő és *Eudoxia(t)* leányaival, kiket fogva akar tartani, mert ő is bűnös *Aetziara* nézve. — Elmegyen, láрма, égés növekedik, futás — *Maxim* egy örre támaszkodva egy szegletbe vezeteti magát, hol ne lássák, pénzt ad neki, (tőlem ennyiért?) mert minden pénzen vehető — ha elárul is, akkor már nem leszek. — A katona elmegy (Lárma,

égés tart) — Marc jön, megtalálja a halálra sebesült császárt, mondja futva mert már az egész város a vandálok kezében van, meg a császárnét is fogva viszik — ennek örül Maxim, már nem futhat mond. — A császárnét viszik — mond úgymond *Maxim* fiannak, mert te bizonyára itt leszel, hogy a zsarnok meghalt visszatérhet már hazájába, ha még valami megmaradt belőle. De ne érzelegjen ezért. Meghal. — A zaj nevekedik, minden ég, a kárpit leesik. —

Közlí: ROMHÁNYI GYULA.

ADALÉK GR. TELEKI LÁSZLÓNAK, A „KEGYENC” ÍRÓJÁNAK ÉLETTÖRTÉNETÉHEZ.

A csurgói Csokonai-gimnázium könyvtárának egy kötege, amelyet 1907. nov. 23-án Szabó Józsefné, Eröss Zsuzsánna küldött az intézetnek, id. gr. Teleki László, Teleki Lászlóné és ifj. gr. Teleki László néhány levelének másolatát, s ugyancsak másolatban azt a szerződést őrzi, amelyet id. Teleki L. gróf az adományozónak atyjával, Eröss Sándorral kötött fiának, ifj. Teleki Lászlónak nevelése ügyében.

Dr. Eröss József ny. körorvostól is nagyatyjának, Eröss Sándornak, hagyatékából a Telekieknek több levele s emléke került a gimnázium levéltárába. Ebből ma csak a következő öt levél van a kötegben: 1. ifj. Gr. Teleki Lászlótól Szirák, 1833. jun. 6. — 2. Gr. Teleki Józseftől Pest, 1825. jan. 20. — 3. Özv. Gr. Teleki Lászlónétól Szirák [?] szept. 18. — 4. ifj. Gr. Teleki Lászlótól 1825. Pestről, márc. 20. — 5. U. attól hely és kelet nélkül egy csonka levél. De ezek közül is a második egy régi könyvből nálunk került elő.

A Szabóné Eröss Zsuzsanna úrnő és a dr. Eröss József úr adományából hozzánk került kéziratokból adjuk ki itt I. Eröss Sándor önéletrajzát, II. Id. Gr. Teleki Lászlóval a költő Teleki László nevelése ügyében kötött szerződését, III. Gr. Teleki Józsefnek egy és IV. a *Kegyenc* írójának hat levelét — a *Kegyenc* centenáriuma alkalmából adalékul a költő életrajzához.

I. Eröss Sándor önéletrajza.

Születtem Csoknyában 1796 mart. 15-én T. Eröss József és Kovács Erzsébet szüleimtől. Csurgói gymnasiumot végezván Debreczenben valék 6 évig s a 7-dikben vizkeresztig. Mélt. Teleki László gróf úr fia László mellé nevelő-tanítóul menvén, 8 hónapi próbaidő után grófi bőkezűséggel Göttingába küldtettem s onnan 2 év múlva nevelői intézetekkel ismerkedni Schnepfenthalba, Gotha mellé, Wiesbadenbe, Nassaubá, végre Pestalozzihoz. Iverdonba Schweizba mentem. Három év múlva haza menvén, csak 3¼ évet tölthettem nevelőként, súlyos elmebeli nyavalyába esvén, miből Isten mondatlan kegyelméből kigyógyulva, magam kértem 10 évi nevelői köteleztetés alóli felmentésemet s önként lelkészi pályát választva több helyeken káplánkodás után Lábodon 1 évig s 8 hónapig hivatalkodtam. Darányban pedig 1828 Gergely nap óta. Első nőmmel, Kiss Sófiával 1¼ évet éltem, másodikikal, helvetiai születésű Vulliemin Máriával 22¼, esztendeig, ki 1851 dec. 7 ment el tőlem az örökkévalóságba.

[Meghalt 1858. febr. 8.]

II. Id. Teleki László gróf és Eröss S. szerződéslevele.

. . . . Mi alulírottak léptünk a következő meg egyezésre u. m. Én G. Teleki László fogadtam legkisebb fiam László mellé nevelőnek Eröss Sándor urat a következő pontok szerint:

1° Én alább írt felküldöm a magam költségén idegen Országokba E. S. urat, még pedig úgy, hogy két esztendő töltsön Göttingában, a harmadik esztendőben azonban járja meg a külső országi nevelés institutumait, és azok között különösbbe tekintse meg az Iverdüni nevelés institutumát Pesztalózinak, annak minden módjával tökéletesen megismerkedvén.

2° Nem ellenzem ugyan, hogy Göttingában maga czéljára való egyéb tudományokat tanulja, de elvárom, hogy a Philosophiára, Historiára, Litteraturára, nyelvekre, Paedagogiára s egyéb a nevelés mesterségére megkívánandó tudományokra fordítsa szorgalmatosságát, hogy így mint kész nevelő jöjjön vissza.

3° Három év múlva vissza jövéen E. S. Uram, által adom a nevelés végett legkisebb fiamat, László nevűt. Elvárom és megkívánom pedig E. S. Uramtól, hogy ezen fiatskámát mind a scientificumokra, mind pedig a moralitásra, mind a Physicumra nézve a legjobb móddal s legigazabb lélekkel föl nevelje, úgy mindazonáltal, hogy minden tekintetben tőlem s Rendeléseimtől függvén, Atyai akaratomat ezen egész nevelés dolgában teljesítse. Ellenben én is ígérem, hogy a legnagyobb liberalitással bánok vele, hogy soha semmi, nevelői tekintet, kisebb kérhető kötelességeket, tőle nem kívánok.

4° Mikor utazásából visszatér E. S. Uram, akkor fellyebb említett kis fiam László mintegy 10 éves lészen, és, hogy annak Hazai nevelése mintegy 10 évig tarthat, hogy pedig az egész nevelés tökéletesen képződjön (?) ezen időszak után még legalább 3 esztendőre idegen országokra tanulni s utazni felküldöm. Mivel pedig a jó czállal való nevelés egyik legfőbb tulajdonának tartom, ha az egész nevelést ugyanazon egy ember be végzi, azért el várom E. S. U-tól, hogy nemcsak a Hazai nevelésnek, fellyebb említett 10 esztendeit László fiam mellett, mint nevelő állja ki, hanem ötlet idegen Országokra fel kísérvén, onnan szerentséven vissza is hozza.

5° Minekutánna azonban ezen fellyebb említett nevelés plánuma értelmével fogva E. S. Uram élete legszebb Epochájának egy nagy részét feláldozza, azért hogy én is ezt neki ki pótoljam, e következőkben határoztuk meg mind a két részről magunkat: A.) Adok E. S. Uramnak idegen Országokba való létele idejére esztendőnként 1000 R. forint Conventionalis pénzt, és így in summa 3000 R. f. ugyancsak C. pénzt, de ha ennél egynéhány száz R. forinttal fellyebb menne is a költség, azzal, tsak hogy haszonra s maga jobb formálására fordítsa, nem gondolok.

B.) Haza jövéen rendelek E. S. U-nak mind a házi commoditásokon kívül 300 for. C. pénzt esztendei fizetést, úgy mindazonáltal, hogy minden esztendőben az utazásra kiadott 3000 f. C. pénzből defalcolódjon 300 f. C. pénz, és így a dolog fundamentomába esztendei nevelésbeli fáradozása 600 R. f. C. pénzzel lészen meg jutalmazva.

C.) Ezeknél fogva a Hazai nevelés fellyebb említett tíz esztendeinek letelésével az egész (évi ?) uri (?) költsége E. S. U-nak defalcoldva lévén, hogy László fiammal három évig idegen országokon való mulatása, sőt az egész nevelésben mutatkozó foganatos szolgálatját állandóul megjutalmazhasam, rendelem ezzel, hogy holtig való pensiója lészen ezen 300 frt. C. pénz, még pedig úgy, hogy ha azután illendő hivatalra lépne is E. S. U. (amelynek elősegítésén magam is igyekezni fogok) ezen pensiója minden hivatalbeli emolementumra tekintet nélkül megmaradjon. Mely évi pensiónak accurate való kiadására nemcsak magamat, Feleségemet, László fiamat obligáлом, hanem Testamentumomban is róla említést tészek.

D.) Én ugyan magamat, más felől E. S. U-t ösmérvén, egész reménységgel vagyok az iránt, hogy ezen kötelező obligatiót mindegyik (fél) rész teljesíteni fogja, de ha akármely elháríthatatlan oknál fogva az meg gátoltatna, akkor ezen költsönös lekötelezés in proportione ...-orum servitii vetessen fel. De ennek, amennyire csak lehet, helye ne legyen, mert mivel a fellyebb említett principiumnál fogva László fiamnak egész nevelését E. S. U-al akarom elvégeztetni, azért az ilyen felbomlás mindenkor az én részemről volna káros, azért egész bizodalommal reménylem, hogy az ilyen kedvetlenségeket E. S. U. el fogja kerülni.

6to Én alább írt Teleki László fennhagyom magamnak az E. U. idegen Országokban való ideje alatt meghatározott atyai nevelésről szóló akaratomat bővebben kinyilatkoztathassam, valamint E. S. U-t is arra kérem, leveleivel bővebben, gyakran tudósítson, magát adandó intézkedéseimhez alkalmazza.

7mo Minek utánna gyermekeim jó móddal való nevelések, egykik legnevezetesebb tárgya világi fáradozásimnak, azért ígérem E. S. U-nak azt is, hogy ha László fiammal való foglalatosságával tetszésemet tökéletesen megnyeri, én is a jutalmazásban ezen szabott határokon fellyül is, örömet megyek, sőt remélem, soha meg nem bánja, hogy életének hasznos részét atyai boldogságomnak feláldozta!

Becsületes emberek között ugyan az ilyen lélekhez járó tárgyakban írott lekötelezésre nem volna szükség, mindazáltal, mivel halandók vagyunk, kívált én G. Teleki László, életem hanyatló részére jutottam, hogy ezen állandóul maradó lekötelezésemet írásba tégyem.

Pesten 1817. d. 16 sept. G. Teleki László.

Én előbbírt Eröss Sándor magamat ezen írássommal arra obligáлом s szorosan lekötelezem, hogy az ez írásba foglalt s engemet illető kötelességeimet a legszorosabb lelkiismerettel s tökéletesen teljesíteni el nem mulasztom.

Pest 16. d. sept. 1817 Eröss Sándor.

Ugyanezen összefűzött ívre írta le a másoló a fentebbi szerződés után a következő leveleket: a.) Ifj. Teleki Lászlónak egy gyermekkori keltezeten levelét Eröss Sándorhoz, b.) Szirákról 1833 júni. 6-án kelt, c.) ugyanonnan 1838 okt. 19-én kelt, d.) ugyanonnan 1840 okt. 25-én kelt levelét. E levelek közül csak egynek (1833 júni. 6.) az eredetije van a csomóban, a többiekről csak a másolat van meg.

III. Gr. Teleki József¹ levele Eröss Sándorhoz.

Pest, 1825 jan. 20.

Bizodalmas Erös Uram! A' mult holnap 28-dik napjáról írt Levelét vettem, én annak következtében ezennel tudtára adni szükségesnek láttam, hogy a' T. Csépán István úr propositiójának elfogadását se az anyám, se én nem difficultáljuk, tulajdon java előmozdításának tekintetéből mindazonáltal arra figyelmetessé tenni kötelességünknek tartjuk, hogy itt az Ur esmérletes szorgalma által elragadtatva könnyen megcsöktetheti magát. Hogy tehát az Úr ennek rossz következtetéseit eltávoztathassa, ügykezzék az Úr foglalatosságait úgy intézni, hogy elméjének minden megcsöktetése nélkül tegyen eleget a Csépán úr kívánságának.

Ezek után maradok egész készséggel az Urnak lekötelezett szolgálja:
G. Teleki József.

Cím: Tiszteletes Tüdös Erös Sándor Uramnak a Theologia Candidatussának egész készséggel. Szigetvár — Patán.

Jegyz. Vettem Juli 8-kánn 1825.

[Eredeti.]

IV. Ifj. Gr. Teleki László levelei Erössnöz.

1. (Töredék)

Kelet nélkül.

..... «Az Isten is megbüntette ezen gonoszokat, mert annak familiájábann ki 1790^{be} ama szélvész es országgyűlésben, vakmerően a király trónusát rongálta, most pedig fél lábbal a sirbañ lévén a másik felivel a jus-sainkat tiporja, sok szerencsétlenség történt.

Tehát én úgy találom, hogy a gonoszok büntetésétől itt el lehet állni.

Meg engedjen, egész levelemben tsak az országgyűlésről irtam, de a patriotizmus elragadt.

Ezekhez még azt adom, hogy Philosophus vagyok,

Köszöntöm Andréval, Petrovits urral és az egész házzal, Csököli Predikátor urat s maradok szerető tanítványa Teleki László.»

[Eredeti.]

2.

1825 márc. 20-án, Pestről.

Édes Eröss bátsi! Engedjen meg, hogy nyájas levelére olly sok ideig nem feleltem, minthogy nem abból esett, hogy magát elfelejtettem. Én egészséges vagyok, ámbár mostanábann torokfájásbann feküdtem és reménylem a maga egészsége állandó maradt. A Poezis időm nagy részét elfoglalja; a pappal Valentinivel kezdtem azt s Petrovics urral folytatom. Horatzius s a fellengős Vergilius naponként forgatódnak, nékem Horatzius különösen tesszik, Ovidius Elegiáiban is nagyon gyönyörködök; Schillerre praenumeráltam. Magam verselek és Horatziust igyekezem amennyire gyenge tehetségem szerént lehet, követni. Továbbá tanulom az Algebrát, a régi és az új Geografiát, a Romai Historia nagy részét elvégeztem. (Oldalon: «... s a Physi-

¹ A *Kegyenc* szerzőjének testvérbátyja, a *Hunyadiak* korának történetírója, utóbb a M. T. A. elnöke.

cát») — Ezen a nyáron nem voltunk ugyan a Mátrán, hanem Szanda várát megnéztük, és Almásra is elmentünk. A Szüret éppen olly vigan mint hamar mult el, vendégeink voltak t. i. Dégenfeldék. A Farsangbann tsak két bál volt. Abban még is sokat tántoltunk. Egész télen senki sem szánkázott, mint hogy igen kevés hó esett. Most az Édes Mama estvéli Társaságának egyik tagja hibázik, t. i. Piret, kinek lába egy a széken való átt ugrástól megsértődött s ő most ezen betegségébenn lett Obester. De már befejezem levelemet a kérést téven hozzá, hogy el ne felejtkezzen a Májusi látogatásról, a mikor a Hexametereket pattogtatni fogom. Mindnyájan köszöntik, én is minden jókat kívánok s maradok szerető tanítványja

Teleki László.

[Eredeti.]

3.

Hely és kelet nélkül. (1825. márc. ?)

Édes Eröss Bácsi! Nagy örömmel és kívánsággal várom azon napot, melyben magát meg láthatom, ezért is sietek levelére válaszolni. melyben kérdezi hogy meddig maradok itt. Édes anyám azt mondja, hogy Medárdusi vásárig nem megyünk el, azonban meg lehet hogy ő egy excursiót téssen Bécsbe, de az még mind nem bizonyos, ha el megyen is, kevés ideig fog tartani és mi úgy is fogunk maradni. Tehát a Medárdusi vásárig és még meg lehet azután is, itthon fog minket találni. Ami az Ország gyűlést illeti ott most mint hallom nagy disputák vannak főképpen a Tudós társaság eránt. Kettős a vélemény annak plánumára nézve, az egyiknek feje ama híres orator Nagy, akinek beszédjei egész házunkat elragadtatásba hozták, a másiknak Vay Ábrahám. Vay úgy ítéli, hogy az intézet csak a tudományokat tekintse, Nagy hogy most másról szó sem lehet hanem ha a nyelvnek kiterjesztéséről. Az a két ellenkező rész egymással teljességgel nem tud, vagy nem akar meg egyezni. A mi könyvtárunknak ajándékoztatásáról és mi nekünk kiáltatott Éljenről már híhető képen hallott. Még csak azt mondom, hogy a Logikát nem Professoroktól, hanem Petroviectől tanulom. Várok és maradok szerető tanítványja

Teleki László.

(Eröss másolatából.)

4.

Szirák, 1833 juni. 6.

Édes Tisztelendő Úr! Drága Kedves Barátom!

Bocsásson meg, igen kérem, hogy illy sokáig félbeszakasztám a Correspondentiát. — Ebbe a hibába többé nem fogok esni — legalább ügykezni fogok azon, hogy megjobbitsam magam. — Egyébbaránt olly kevés mondni valóm volt nekem eddig mostani állapotomról, napjaim olly egyszerűen, olly unalmasan folytak, hiú szesztelen mulatság és poros bűdös akták közt, hogy valóban egész esztendei viszontagságaim és történeteim leírása 1832 diki Jan. 1jén kezdvén egész December végéig, 833 ik esztendőről költ ragasztékkal (appendixsal) együtt egy hosszabb, de laconicus kifejezésekkel írt levelet nem igen tölthetett volna bé. — Azt hogy Bécsben szoktam tölteni

napjaim és így a napot, nappal is, sőt még egy nyári napon is a keskeny görbe utcák és minden viszony nélküli óriási falak miatt, csak igen ritkán láthatom, — hogy ott, mint fogalmi gyakornok (conceptualis practicans) a Magyar kir. udv. Cancellária bureaujnak ajtait majd nem szüntelen nyitom zárom — mint ezt már a múlt ősszel meg irtam. — Ez még mindig úgy van, mint akkor — azzal a kis különbséggel hogy most hatheti szabadságot nyervén le jöttem a dolce far niente-t költeni magyar országba. — De szabad időm nem sokára eltelik, akkor én, ha utazásra hamar passust nem nyerek, ismét rab non quidem glebae, sed quod pejus est, parietibus adstrictus leszek. — Ami az utazást illeti, meg ígérték ugyan már a passust, de még mindig nem érkezik.

Gondolom, hogy Ő Felsége a titkos politianak magam viselete és elveim felől teendő tudósításait várja. Így én egy néhány gazembernek jó vagy rossz indulatjától függök, ezek határozzák el ott fenn, hogy én hasznos, vagy veszedelmes polgára vagyok e a hazának. Szörnyű tévelygése a kor-mánynak!

Haszontalan mulatozás végett a külföldöt s fő városait bójárni igen is szabad, — tanulás végett, öntökéletesítés tekintetéből — tilalmas. — Így caeteris paribus egy ostoba bonvivantnak sokkal könnyebben adnak utazási szabadságot, mint a lelkes okos és tudományokban kapónak, minthogy amaz utazó ládakép, majd nem úgy mint elindult, legfőlebb egy keveset rongálva, kopottan tér vissza — emez pedig, ki tanul, fejteget, okoskodik, könnyen némely igazságokra is bökkenhetnék, melyeket talán nem tudna keblében örökre eltemetni — Meddig visz ezen okoskodás? — Szerencsétlen azon nép, melyen ilyféle balítéletek uralkodnak. De már megyen a posta s nekem sietnem kell. — Ezen holnap végéig itt maradok t. i. Pesten s Szirákon, azután ismét fel Bécsbe, onnan pedig, ha Isten segít, tovább. Adieut, Anyám s Gusztika köszöntik — Adieu. Maradok holtig szíves hű barátja

Teleki László.

Oh ha valahogy el jöhetne hozzánk s én még meg láthatnám Tisztelendő Urat elutazásom előtt!

A szegény néném, Janette haláláról már bizonyosan hallott. —

Cím: Monsieur Alexandre d'Eröss Pasteur de l'Eglise Reformée. Darány p. Pesth, Szigetvár, Istvándi.

(Eredeti és Eröss másolata.)

5.

Szirák, 1838 okt. 19.

Kedves Tisztelendő Úr!

Édes Barátom Uram!

Ha sokáig késtem felelettemmel, reményilem Kegyed megbocsát oly engedékenynek, oly elnézőnek tapasztaltam irántam mindég ezelőtt. Legyen könyörgök ezuttal is az. Kellemes nekem a kegyeddeli levelezés, s ha folytatjuk, elevenebben folytatjuk mint eddig, a mint reméllem, hogy igen — oly igaz és tiszta örömet éldelendez abból mint már nem régóta semmiből. Vissza emlékeztelve ama régi szép viszonyokra melyek már meg szűntek, melyekből semmi sem maradt meg, csak az emberek, ezekből is csupán egy

némelyik. Haj! Mint el változtatta azóta minden színét s alakját, az akkori jövőndő nem vált soha jelenné, mert az akkori remény füstbe ment, el tűnt mint pusztá képzelem s szép álommá vált mely még csak éjjel látogat meg némelykor. — Az akkori jelen pedig — mi lett abból lstenem. Mi haladunk és az el marad, el merült, semmi módon többé vissza nem hozható, nyoma csak agyunkban s keblünkben maradt meg. Szeretek én vissza emlékezni ezen időkre, bár fájjon is, sokszor édes nékem a fájdalom, — minden fel-lengősebb éldelet ezzel párosul. Sava s bors a fájdalom éltünknek, melyel örömeinknek írt adunk. De most veszem észre, hogy messze tértem attól amit akartam mondani — vissza térek.

Már két hete, hogy írni készülök kegyednek, de mivel levelében meg bizott volt, hogy tudnám meg a Schweizból küldött könyveivel mi történt, előbb erről tudakozódni akartam, hogy válaszomban erre is kiterjedkezhessen. — Eggenberger könyvárusnál tudtam meg, hogy a kérdéses könyvek Weidinger Alajos Bécsi könyvkötőnél adattak által 838 aug. 22-én. Ott *kell* tehát azokat keresni. A vízvész bennünk semmi kárt nem tett, épen *vannak* s mi engem illet éltemet s viszontagságaimat az utolsó két esztendőben ha ezekről némikép körülményes tudósítást akarnék tenni, egy levélben aligha el végezhetném bármí hosszúra kívánnám azt nyujtani, amíg könyvet nem alakítnék belőlle. Ezen hasznos előadást hát későbbre halasztom, most csak egy pár szóval jelentem ki azt, mi legérdekesebb és tán kegyedre nézve kedves Barátom a legváratlanabb. Ez előtt két évvel még udvari szolgálatban voltam — kegyed gondolja, azóta messze haladhattam el kezdett pályámon. Éppen nem, leléptem — odahagytam egészen. — És miért? Tudja kegyed, hogy Erdélyben országgyűlés volt taval. S az idén engem minden várakozásomon kívül Fogaras vidéke követjének választott, tehát az Erdéli diétának én így tagja tagja (sic!) levék. Ott meggyőződésém szerint kelle cselekednem és szóllanom, minden tekintet nélkül Bécsi reményeimre. — Ez használt nekem az Ország gyűlésen s némi be folyást adott, de ártott magasabb körben, Ferdinánd Fő Herczeg az ország gyűlési két biztost engem 's Teleki Domokost adott fel (a küküllői követet) mint fő opponenseket. Különösen úgy vélte, nekem köszönheti, hogy a Gubernátori választásba nem mehetett fel s minden lépései ezen állala igen ohajtott hivatalra nézve süker nélküliek maradtak. Én megvallom ellene voltam ami szándékja meggátlására elkövetni hatalmamban volt, megtettem titkosan is, nyilván is. Mindezeknek következésében én ugyan consilium abeundit nem kaptam hanem semmi előmenetelre többé reményem nem lévén magam láttam jónak a kancelláriát odahagyni. Az ország gyűlési dolgokról bővebben szólok majd, legközelebbi levelemben, meg fogja tudni akkor azon akadályokat melyekkel kelle nekem szüntelenül küzdenem még pedig nem csak szóval, hanem fegyverrel is az az pisztollyal — de habár másutt nem mindenütt, ekkor legalább győztes valék, mert ellenfelemnek képét szerencsésen keresztül lőttem. Az eset anyámat, kinek aztán magam meg írtam nagyon meg rémítette, de maga is félig meddig helyben hagyta. Ellenségem egy kapitány volt, a Fogarasi vár parancsnoka ki udvaronci szeszélyétől elragadtatva jónak látta többek előtt engem az *emberek salakjának* nevezni. Ebből párviadal lett, melyet a tisztí kar, mely kihívásom után bele elegyedett, kívánta, életre halálra és a *lövések száma nem volt meghatározva lőni kellett*

mindaddig még valamelyik találta a két egymástól csak 5 lépésnyire, azonkívül az avanérozásra 30 lépés kimérve. Ezek valának a feltételek. A viadal egy erdőcskében történt Szeben mellett. Három tanu volt jelen két katona tiszt s egy követ Zeyk József. Ellenségem lőtt legegőbb s golyója éppen fejem fölött suhant el, azután én lőttem és amint mondtam szerencsésen, mivel agyon löni szándékom nem volt. Erről is másszor többeket. —

Tavasszal itt leszek és várva várom kegyedet, édes kedves Barátom és írja meg jó előre mikor jő hogy ahoz alkalmaztathassam minden dolgaimat, még az ország gyűlési rendszeres biztosok egybetalálkozásakor (?) bé kell ugyan rándulnom Erdélybe, mert én is tagja vagyok ezen Biztosságoknak, tavaszig remélem mind ezen átesünk, ha nem is esnénk át akkor amikor kegyed jön török-szakad Pesten leszek. Csak írja meg az Istenért, mikorra várjuk, Anyám már rég tartozik pénzzel kegyednek most azonban megküldi a legelső alkalommal. Sokat írnék még, de már eltelt az idő, s már el indul az, aki magával viendi e levelem s Pesten a póstára teszi. Ha ír nekem kegyed, küldje a levelét Pestre, nem pedig Szirákra. Maradok kegyednek édes kedves barátom Szirákon okt. 19. 1838, igaz szívű barátja és szolgálja

Teleki László.

Mindenféle szépeket a tiszteletes asszonynak s gyerekeknek. ps. Bocsássá meg ezen macskakarmolást, de igen sietve írtam.

(Eröss másolata.)

6.

Szirák, 1840 okt. 25.

Édes Tiszteltendő Úr! Kedves drága barátom!

Fejérvármegyéből vissza érkezésemkor, igen fájdalmasan lepett meg azon váratlan hír, hogy kegyed Pesten volt s éppen csak egy nappal az előtt indulott haza felé — mondhatom, az első pillanatban nem tudtam teljességgel, mi tévő legyek? Utánna indulni? De némely uti rendelkezéseket kelletvén még előbb tennem, meg lehet Darány előtt nem értem volna utol kegyedet, ez tehát nem vala ki vihető. Most már más jutott eszembe s azt talán kegyed is helyeselendi, az t. i. hogy a jövő tavaszkor úgy nyár elején, mikor időm lesz, fel ülök egy könnyű kocsira és kegyedet másodszor is meg látogatom Darányban. — Erről minden esetre tudósítom kegyedet előre. — Gusti hugomról tudja kegyed, hogy ő most azaz nov. hó 3-án férjhez menend Dégenfeld Ottóhoz, hiszem szerencsés házasság leend. Anyámnak nehezen esik, hogy hugom oly messze fog tőlünk lakni, de gondolom azzal segitend a bajon, hogy minden évben, ha többre nem is, legalább egy két hétre el megy hozzá Kolosvárra.

— Mi most mivel nagyon bele jöttünk a dietázásba magyar honi diéta szükében Erdélyit várunk, még pedig minden órán, mi történend majd ott? Nem tudom. Minden esetre kormányzati választás is lesz, ez mindig sok pártoskodással jár. Nekünk is tehát föl kell fegyverkeznünk.

Anyám és Gusti igen szívesen köszöntik kegyedet, nekik is igen nehezen esett, hogy nem lehetett szerencsájuk, de hogy én mit éreztem mikor Pesten mulatozását 's el indulását meg tudtam, azt ki nem fejezhetem. Már esztendőök óta ohajtvá vártam azt az időt, mikor kedves barátommal s neve-

lőmmel, ismét találkozandok, oly sok mindenféléről kívántam volna kegyeddél értekezödni! oly sokat kérdezni, oly sokat és pedig csodálatossat — elregélni, most csupa pusztá vak (?) történet, — ki nem álhatom!! Alig várom már a tavaszt, akkor bizok Istenbe', kívánságom teljesülend, addig pedig még forróbb érzettel maradok Szirák okt. 25. 1840 igaz hű barátja és növendékje T. Latzi. Könyörgök, ha lehet irjon nekem Pestre. Andrée egészséges és tiszteli kegyedet.

Cím: A Monsieur Alexandre d' Eröss Ministre de L officie Divin a l' église reforme de Darány. Per Pesth Istvándi.

Közli: ÉCSY Ö. ISTVÁN.

TÉVEDESEK A DRÉGELYPALÁNKI JÁNOSRÓL SZÓLÓ ADATOKBAN.

Ennek a nem nagyszabású, de kitartó szorgalommal és több irányban munkálkodó egyházi írónak eddig is alig egy pár életrajzi adata volt említve s most még azok közül is ki kell mutatnom egyenesen a pontosnak látszó kettőről, hogy alapnélküliek. Drégelypalánkinak (illetőleg néha Palánkinak) ugyanis amaz érdekes eljárása mellett, hogy latin címekkel látta el magyar nyelvű munkáit, az volt egy másik szokása, hogy azok címlapján csupa kezdőbetűkkel jelezte nevét és állását. Így Kassán 1667-ben kinyomatott kátémagyarázatait¹ címlapján J. D. P. P. E. R. T. rövidítéssel nevezi meg magát szerzőül. Ezt a Johannes Drégely-Palánki Pastor Ecclesiae Reformatae *Tallyensis* rövidítésének tekintette eddigi tudásunk. Ez azonban a helynév szempontjából tévedés. Még pedig azért, mert e könyv az akkori szokáshoz képest egyházi cenzúra alá bocsáttatván, a cenzori tisztelet az ungi egyházmegye esperese, Tarpai Szilágyi András teljesítette, holott ha Tállyán lelkészkedett volna Drégelypalánki, múlhatatlanul egyházmegyéjébeli, vagyis az abauj-torna-sárosi egyházmegyében hivataloskodó pap lett volna a cenzora. Hiszen a tiszáninneni egyházmegyéknak egymáshoz való akkori viszonya kizárja még a feltevését is annak, hogy közös cenzora lett volna az egész tiszáninneni egyházkerületnek, vagy hogy valami szélesebbkörű papi gyűlés ad hoc bízta volna meg ezzel a teendővel az ungi esperest. Arról még lehetne szó, hogy egy ungi egyházmegyébeli papnak Kassán nyomdába kerülő munkája a Kassán illetékes egyházi felsőségnak bocsáttatott legyen a cenzúrája alá, mint ahogy az akkor dunántúli egyházkerületbeli Csúzi Cseh Jakabnak «Lelki bölcseségre tanító iskola» c., 1680-ban megjelent művét, mivel Debrecenben nyomtatták ki, Nógrádi tiszántúli «református episcopus» approbálta, meg az akkor Felsődnamelléken működő Debreceni Ember Pálnak «...Szent siklus...» c., 1700-ban Kolozsvárt nyomtatott műve a Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanár approbatiójával látott napvilágot. De hogy egy abauj-torna-sárosi egyházmegyébeli papnak Kassán megjelent kiadványát ungi pap cenzúrázza, semmiképen meg nem történhetett.

Így tehát nem is Tállyán, hanem az ungi egyházmegye területén kellett ekkor lelkészkednie Drégelypalánkinak, még pedig minden bizonnyal vala-

¹ Régi Magyar Könyvtár I. k. 1055. sz.

melyik T-vel kezdődő nevű helységben (Tarnóc, Tiba, Tusa, vagy más). Támogatja ezt a vélekedést Felvinci Sándornak ugyanezen könyv más címmel megjelent második kiadása (Debrecen, 1682.)¹ mellé adott üdvözlő verse, melyben elmondja, hogy

Ezt ezerhatszázban és az hatvanhétben,
Mikoron nyomtatnák Kassán ki elsőben,
Correctora voltam ennek mindvégiglen

— — — — —
Az Urban elnyugodt Tarpai Andrásstul,
Ungvári tractusnak hű senioratul
És amaz medicus nagy Görgei Páltul
Commendáltatott ez s az egész tractustul.

E szerint, minthogy Görgei Pál akkor szintén ungi pap volt, sajátosan az ungi egyházmegyeről hagyta Felvinci emlékezetben, hogy testületileg felkarolta a könyv kiadását, ami hasonlóképen arra vall, hogy annak a kebelébe tartozott az író.

Ugyanílyenformán vagyunk 1692 körüli losonci papságával is, mely az ebben az évben Debrecenben közrebocsátott *Praxis pietatis contracta* c. munkájának címlapján levő D. P. J. L. E. T. jelzés L. betűjének Losonc helyettesítőjéül való képzeléséből keletkezett, de minden valószínűség szerint épen oly alaptalanul. Ez nemcsak abból következtethető, hogy a három évvel később valóssággal losonci pappá lett Debreceni Ember Pál nem vette fel őt a losonci lelkészek névsorába,² mert hiszen a célzatos «történethelyesbítések» egyáltalában nem példa nélkül valók, hanem abból is, hogy ezt a művét Körmenyi Péter erdődi pap, középszolnoki esperes és «synodi generalis praeses» (azaz püspök) approbálta volt 1689. jún. 22-én, de az ezévi júl. 3-án Nyírbátorban tartott közzsínat alkalmával ugyanő Nadányi János, egykor nagyenyedi tanárt, 1683-ban és 1684-ben³ 1685 tavaszáig⁴ nagykállói, ekkor pedig vitkai lelkészt nemkülönben megbízta a cenzori tiszttel. Aligha téves feltevés ezek folytán, hogy ebben az időtájban a tiszántúli egyházkerület kebelében lelkészkedett Drégelypalánki, éspedig valamelyik L-lel kezdődő nevű községben.

Vizsont, ha már törülni kellett ezt a két adatot, életrajzában e szerint felettebb hiányosan ismert mozzanatai pótolhatók is, bár nem teljes ellenértéket nyújtó adatokkal. Azzal t. i., hogy Drégelypalánkon született és hogy vagy 1642-ben, vagy 1652-ben lépett a nagyobb tanulók sorába Debrecenben.⁵ Minthogy pedig ekként két Drégelypalánki vagy Palánki János létezett, az

¹ U. o. 1277. sz.

² Lampe-Ember: *Historia ecclesiae ref. in Hungaria...* 1728. 570—71. l.

³ Országos levéltár. Missilisek. — *Debreceni Protestáns Lap* 1893. 120. l. Széll Farkas közleménye ugyanerről tanuskodik. Ellenben a Herpay Gábor újraközlése (u. o. 1917. 185. l.) tévesen tünteti fel az évet, mivel nem az említés éve a fontos, hanem az ott működése. Nagykállói papságáról egyébiránt nem tud sem az ő életrajzában (Révész *Figyelmezője* 1878. 490—91. l.) Géresi Kálmán, sem *A nagykállói ref. egyház történetében* (1882.) Görömbei Péter.

⁴ Országos levéltár. Missilisek.

⁵ *Iskolatörténeti Adattár*. II. k. 116. és 121. l.

is kétséges, hogy az íróra vonatkoznak-e azok az adatok, amelyek arról szólnak, hogy az 1654. júniusban Pápán tartott dunántúli közzsinat alkalmával avatták fel lelkésznek a veszprémvármegyei Jenőbe,¹ ahonnan csakhamar, már 1657 májusa előtt mezőszentgyörgyi papságra ment át.² Annyi bizonyos, hogy ez az 1642-ben beiratkozottal lehetett azonos. Úgy vélem azonban, hogy a másik lehetett az író.

Műveinek lajstroma szintén kiegészítendő. Kiadott könyvei ugyanis mindannyian gyűjteményes munkák s a bennök foglalt dolgozatok egy részének címe mind a Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában közzölt címlapokról, mind a Theologiai Ismeretek Tára felsorolásából hiányzik, jóllehet ez utóbbiban már több van megemlítve, mint p. o. a Magyar írók élete és munkái-ban. A még mindig hiányzók a következők: *Ministerium sacrum novi testamenti*, *De scripturae s. idea*, *Brevis expositio orationis dominicae* (mind a *Speculum mysticum* c. kötetben) és *Hármas kísértetnek lelki diadalma* (a *Praxis pietatis contracta* c. kötet 221—92. lapjain).

ZOVÁNYI JENŐ.

A RÁKÓCZI LÁSZLÓRÓL SZÓLÓ ÉNEK EGY ISMERETLEN KÉZIRATA.

Thaly Kálmán a *Vitézi énekek*ben (1864) közölte Rákóczi László «börtön-énekének» két, a Rákóczi Sámuelről szólóval együtt három változatát. (I. k. 171—181. l.) Az egyiket, a történetileg hívebb szöveget Jankovich másolatából N. Múzeum 173. Quart. Hung.); a másikat a P. Horváth Ádámnak «1813-ban összeírt kézirati népdal-gyűjteményéből»; innen, az *Ötödfélszáz énekekből* való a Rákóczi Sámuelről szóló is (250. sz.). — Az ének megvan P. Horváth Endre énekeskönyvében is, amely Horváth Ádám gyűjteményével pontosan egykorú. (*Dalgyűjtemény*. Horvát Andrásé. 1813. — M. T. A. kéziratára, Népkölt. 8-r. IX. 181. sz.) Szövege is Thaly második változatához áll legközelebb (VÉ. I. 175. l.), hét strófára rövidülve. (Thaly 4. 5. 7. és 10. strófája hiányzik). Az eltérést hadd mutassa a 4. és 5. (Thalynál 6. és 5.) strófa:

Úri méltóságom *szolgálatra* jutott,
Én szép állapotom tőlem elmaradott,
Vig kedvem szép napja meghomályosodott,
Hajdani szerencsém tőlem félreállott.

Azt hirdetik *ugyan*, hogy szabadon járok,
De mi hasznom benne? mégis csak rab vagyok,
Mind a' két szép piros ortzámra hervadok,
'S gyengén tartogatott testemben hervadok.

Ezek az eltérések a mellett szólnak, hogy a két Horváth nem közös, írott forrásból vette az éneket, hanem más-más énekeskönyvből, vagy épen a nép ajkáról; a két szöveg rokonsága viszont azt bizonyítja, hogy a Rákóczi börtönéneke a Dunántúl kedvelt ballada volt.³

GÁLOS REZSŐ.

¹ Thury Etele: *A dunántúli ref. egyházkerület története* I. k. 311—12. l.

² U. o. 333. l.

³ Tárgyát Jókai is fölhasználta Bethlen János nyomán. V. ö. IK. 1919. 62. l.

NEM VERSEGHY FERENC KÖLTEMÉNYEI.

Míg Verseghy zsengei — részint Kreskay kézírataiból, részint a *Parnassus*-ból és a *Csallóközi ódákból* — elő nem kerültek s nem bizonyították, hogy költőnk már 1780 előtt is írt verseket, első kísérleteinek azt a négy verset tartották, amelyek Szacsavay *Magyar Műsájának* 1787. évi II. kötetében *V. F. pap* aláírással jelentek meg. Ezek: *A' Magyar Henriásról.* — *Edgy keserves Anyának....szomorúságáról.* — *Tele Pap'Sák.* — *Edgy Szamos-parti fetske keserves nyögése.* Így tanította ezt Toldy Ferenc (Verseghy F. költeményei, 1865., 2. l. és M. Költ. Kézikönyve 1876. II. 263. l.), így mondja az ő nyomán Halmy Gyula (V. F. élete és munkái, 1891. 16. l.) és így írja Verseghy-életrajzában (1903. 34. l.) Császár Elemér, aki utóbb Verseghy-kiadásába is (1910. 23—31. l.), már nem mint legrégibbeket, de fölvette e négy verset is, s az utolsóban allegóriát, azon belül személyes vonatkozásokat keresett. Bizonyára, mert maga sem tudta, mire vélje ez éppen nem Verseghy-ízű verseket. Ami ugyanis elsőnek ötlik föl bennük: barátjának, Kreskaynak tanításával ellentétben Verseghy fogsága előtt sohasem, s azután is csak néhány elbeszélő-költeményében írt tizenkettőseket. A másik érv, amely szerzőségét megkérdőjelezi, hogy ez a négy vers soha, sehol kézírataiban nem fordul elő, jöllehet leggyöngébb zsengeit is összeirogatta s azt mondhatni, ma már minden kísérletét ismerjük. Döntőnek tartom, hogy Sággy Sándor, aki Verseghy írásából állította össze életrajzát s minden följegyzését fölhasználta (Verseghy F. maradványai és élete, 1825., 148. l.), nem említi e verseket s szerinte Verseghy az 1790-iki diétára készült s önállóan megjelent két költeményével (Császár-kiad. 53—62. l.) «lépett fel először a' hazai Kultúrának látószíneire». Mindehhez járul a költemények tartalma is. A *Tele Pap'Sáknak* egyik sora így szól: «Sétálok a' sebes Szamos víz' partyára», a *Szamos-parti fetskében* pedig azt olvassuk, hogy «Kenyerem meg-észi Szamos vize árja» s a panaszkodó gazda mindegyre a Szamos árjától retteg, amely kiszökik és előnti a határt. A Beniczky Péter rigmusaira készült versek («Étel, ital, álmom, szükséges ez három») már ezért sem lehetnek Verseghy rimelése, aki sohasem járt a Szamos mentén, hanem valaki szamosparti papé, aki *reméli*, hogy pár nélkül végezheti magános életét. Sannyi valóság van a kezdetleges költeményekben, hogy fordításoknak sem nézhetjük őket. Hogy a fentidézett másik két versnek is ugyanaz a *V. F.* a szerzője, az magától értetődő; de ez a *V. F.* nem Verseghy Ferenc. Az *Egy Nemes Jérczére* c., ugyancsak Verseghynek tulajdonított költeményről (id. kiad. 112. l.) már kiderült, hogy Kresznerics Ferencé; avval együtt e további négyet is törölnünk kell Verseghy költeményeiből.

GÁLOS REZSŐ.

SZÁSZ KÁROLY REF. PÜSPÖK BIBLIÁJA.

Az a kis nyolcadrét alakú, bőrkötéses, magyar nyelvű, Károli Gáspár fordításában s Pesten 1857-ben Heckenast Gusztáv kiadásában megjelent biblia, melyről itt szó lesz, Szász Károly püspöknek sajátkezü családi vonat-

kozású feljegyzéseit őrizte meg. Reám nagyapai örökségképpen szállott, lévén édesanyám Szász Károly leánya.

Jóllehet a bibliát csak 1857-ben szerezte, amikor Künszentmiklósrá pappá választották, egy időben pár régebbi dolgot is belejegyzett, mint az írás mutatja; 1857 után pedig rendszeresen, közvetlenül az egyes feljegyzésre érdemes események megtörténte után. A bejegyzések kétfélék: a biblia első lapjára s a boríték első belső oldalára jegyezte a családi eseményeket, a legutolsóra s a boríték utolsó oldalára hivatalos pályájának fordulatait.

I.

Szász Károly s. k. 1852. Április 15-kén esküdtem össze kedves feleségemmel Szász Pólivál, Vizaknán.¹

1853 Junius 17-kén vesztettem el † N Kőrösön.

1853 October 25-kén halt meg jó apám, M. Vásárhelyen.²

1858 Mart. 28-kán (Virágvasárnapon) esketett össze második kedves feleségemmel Bibó Antóniával³ H. Super(intendens) Báthory Gábor ur, Kun Sz Miklóson.

1859. Febr. 14-kén született halva kis fiacskánk.

1859 Dec 23-ra virradó éjjel egy órakor született kis leányunk. Kereszteltük ILONÁnak 1860 Jan. 1. Meghalt kimondhatatlan bánatunkra 1861, Octobr. 9-kén.

1862 Ápril 20-kán Husvét első napján esti 1 $\frac{1}{2}$ 10 órakor született kis leányunk. Kereszteltük ILONÁnak.

1863 Oct. 15-kén hajnalban született Szabadszálláson kis lányunk, nov. 7-kén kereszteltem PÓLINak.

1865 Nov. 11-kén esti 10-edfélkor született kis fiacskánk, kereszteltetett KÁROLYnak.⁴

1868. Mártius 21-kén Pesten, Üllői-ut 7. született kis fiunk, keresztelte Török Pál h. h. superint. BÉLÁnak.⁵

1870 febr. 9.-kén meghalt szeretett kedves *ipam* Bibó Károly, agyszélhűdésben.

1870 Ápril 10-kén, d. u. 4 órakor született Pesten halva egy kis fiacskánk. A kerepesi temetőben tettük le.

1871. august. 27.-kén déli 1 órakor szül. idő előtt, kis leánykánk; megkereszteltem JULIÁNNÁnak; élt csak egy órát. Az előbbi mellé temettük el.

1872. Novemb 28-kán este 10 $\frac{3}{4}$ órakor Halason született kis lányunk, kereszteltük decz 19-kén IDÁnak.

¹ Első neje unokatestvére volt, Szemerjai Szász János országgyűlési követnek és Nagybaconi Ferencz Zsuzsának 1831-ben született leánya.

² Szül. 1798. jan. 25. Vizaknán, nagyenyedi jog-, majd matematika tanár, a M. T. Akadémia r. tagja, Alsófehérvm. táblabírája, Vizaknának többször orsz. gyűl. követe, 1848-ban képviselője, 1848—49-ben az első felelős magyar ministeriumban vallás- és közoktatásügyi államtitkár.

³ B. Károly Kiskunker. kapitány és Péter Zsuzsánna leánya.

⁴ V. b. t. t., a képviselőház elnöke, a M. T. Akadémia t. tagja.

⁵ A m. kir. közigazgatási bíróság tanácselnöke, a Kisfaludy Társaság r. tagja, 1938-ban halt meg.

1873 márcz 18-kán halt meg, hosszas szenvedés után, vizkórban, szeretett kedves *napam* Özv. Bibó K-né Péter Zsuzsanna, 64 éves korában.

1877. június 21-kén d. u. 2 órakor született kis leányunk. Julius 11-kén kereszteltem MARGITnak. (Budapesten a Várban.)

1882 január 16-kán ment férjhez kedves PÓLA leányunk Dr. Vargha Gyula minist. fogalmazóhoz¹ (eskette Domokos testvérem)

1883 mart. 29-kén (28 helyett) ültük meg *ezüst-menyegzőnket*.

1884. június 12-kén ment férjhez kedves ILONA leányunk, Zseni József pestmegyei aljegyzőhöz², eskette Pap Károly pesti II. lelkész.

1891. június 15-kén, 62-dik születésem napján, ment férjhez IDA kedves leányunk, Várady Miklós kir. segédmérnökhöz³, eskette Domokos testvérem (az erdélyi ref. egyházkerület püspöke).

1891 sept. 17-kén vette nőül kedves fiunk KÁROLY unoka testvérét, Bibó Idát.⁴ Eskette Halason Szilády Áron.

1892. Octob. 30-án halt meg kedves édes anyám életének 87 évében Kolozsvárt.⁵ Édes apánk mellé temettük M. Vásárhelyt.

1898 márczius 28-kán ültük meg boldog házasságunk 40-dik évfordulóját.

1900. márczius 15-kén este 9 ³/₄ órakor halt meg, szívszélhűdésben, egyszerre drága feleségem....

1900 június 24-kén ment férjhez MARGIT leányom dr. Farkas Elemérhez.⁶ Eljegyzésük volt 1899 decz. 31-kén.

II.

1851 július 2kán tettem papi esküt a tiszáninneni superintendenciában s lettem kibocsátva m(in)t r(ima)szombati káplán.

1851. October elején lettem Nkőrösi professor.

1853 Octoberben mentem át Kecskemétre hasonlóan professornak.

1854 Április 2kán köszöntöttem be k(ézdí)vásárhelyi papnak.

1855 Junius 20-án szenteltek fel az erdélyi superintendenciában a kolozsvári zsinaton, hol egyik zsinati prédikátor voltam.

1857 Martius 1-jén választottak meg K(un)szMiklósi papnak, Ápr 19kén bucsuztam ki Kvásárhelyről és Junius 28-kán köszöntöttem be KszMiklóson.

1858 Decembr. 20kán választott meg a M T A(kadémia) levelező tagjának.

1860 Julius 15kén választott meg a Kisf(aludy) Társaság tagjául.

1860 Julius 30kán választott meg a solti egyh megye főesperesül, oct 4kén esküdtem fel.

¹ Kereskedelemügyi államtitkár, orsz. gyűl. képviselő, a M. T. Akadémia- és Kisfaludy Társaság másodelnöke, megh. 1929. Bp.

² Halasi birtokos, megh. 1931. Bp. eltem. Kiskunhalas.

³ Műszaki tanácsos, megh. 1911. Bp.

⁴ Bibó György 48-as h. huszárfőhadnagy, ügyvéd, földbirtokos és Zseni Róza leánya.

⁵ 1806 febr. 25. született Nagyszebenben, Münstermann János cs. kir. főharmados és Liebich Franciska leánya.

⁶ Máv. igazg. főorvos, megh. 1928. Bp.

1861. Nov. 4. lemondtam ezen hivatalomról.

1863 Mart. 3kán s ismételve Ápril. 26kán választattam szabadszállás-
lelkészszé. Kibucsuztam KszMiklóson Máj. 31-kén, beköszöntöttem itt Jun 21kén.

1865 Nov. 30-kán a fülöpszállási kerület orsz. gy. képviselőjévé választattam.

1867 april 28-kán V és KO min. osztálytanácsossá neveztettem ki.

1869 Jun. 15.kén átváttam a pestmegyei tanfelügyelőséget).

1872. ápril 7.kén a jászkunkerül. tanfelügyelőségre helyeztettem át.

1873 decz-ben újra behivatván a ministeriumba ott osztálytanácsosi helyemet 1874 márczius havában ismét elfoglaltam.

1875 marc. 27-ki legf. elhatározással *ministeri tanácsosi cím- és jelleggel* ruháztattam fel.

1877. jul. 2kán lf. elhatár(ozással) valóságos *ministeri tanácsossá* nevezt(ettem) ki.

1884. évi junius 4kén, szavazatok többségével, harmadszori szavazásra, a dunamelléki egyh. kerület *püspökévé* választatván, ilyenül az E(gyház)K(erület) junius 7-ki ülésében kijelenttettem s e hivatal elfogadása iránt nyilatkoztam.

1884. sept. 28-kán megválasztattam *pesti I. lelkészszé* s ezen hivatalomba u. a. évi octob. 12-kén beigtattattam.

1884. october 26-kán avattattam fel főt. Révész Bálint tiszántúli püspök által *püspöki hivatalomba*.

Ministeri tanácsosi állásomtól Öfels. legf. elhatározásával rangom és jellegem fenntartása mellett oct. 6-kán menttettem föl.

Hivatalomnál fogva, mint korra harmadik ref. püspök *főrendiházi taggá* neveztettem ki 1891 okt. 14.

1896-ban a *Lipótrend középkeresztjével* tüntetett ki Öfelsége.

1897-ben a Akadémia I. oszt. elnökévé.

1899. tiszteleti taggá választattam.

Közli: G. VARGHA ZOLTÁN.

KÖNYVISMERTETÉS.

Herczeg Ferenc: Császár Elemér. Emlékezés a Pázmány Péter Tudományegyetem Barátainak közgyűlésén. Budapest, Singer és Wolfner, 1941. 8-r., 26 l.

«Elmondom, — így szól a szerző — milyenek látta Császár Elemért egy jóbarátja.» Megindultan vesszük kezünkbe a könyvecskét: a «szerző» ezúttal élő irodalmunknak legnagyobb büszkesége, akit több évtizedes meghitt és megértő barátság fűzött irodalomtörténetírásunk elköltözött, nagynevű mesteréhez. Méltó Császár Elemér emberi kiválóságához és tudós nagyságához, hogy az első emlékezés róla Herczeg Ferenc nevével és avatott tollából jelenik meg. A két jóbarát még egyszer találkozik benne. A közelség, amelyben éltek s a pihenésnek Pannonhalmán és Badacsonyan sokszor együtt töltött ideje csakúgy, mint pesti találkozásaik, bőséges alkalmat nyújtottak rá, hogy Herczegnek egyszerű, sok tapasztalattal bölcs emberismerete tisztán lássa és ennyire találó képen örökítse meg Császár Elemért, az embert.

Milyenek látta őt? Amilyen volt, amilyenek mindnyájan ismertük. Hiszen épen az a Herczeg Ferenc művészete, hogy a portrát tökéletes, hogy önkéntelenül is a csodálkozást váltja ki: milyen jó, milyen élethű ez a kép. — Császárnak nemcsak éles, eleven észjárását és mindnyájunktól megcsodált életművészetét, jó szívét és szellemességét eleveníti meg, hanem meglátja rajta azt a «platóni nagy csudálkozást» is, amely az igazi tudásvágyat az életnek minden mélyebb jelentősége felé kifejleszti; de mindennél nagyobbak tudja benne az igazságnak meggyőződéses szeretetétől kiegyensúlyozott, harmonikus lelkületet. Császár tehetségén és képzettségén túl ezek együttese mutatta meg az őt ismerőnek, hogy a legnemesebb értelemben vett felsőbbrendű emberek egyike volt. Életének polgári hagyományokból vele nevelkedett és rendületlenül szilárd alapigazsága nemes erkölcsi fölfogásából és a nemzeti hagyományok feltő tiszteletéből vésődött ki. Jellem volt és hű barát. De kiegészíti az emlékezés e vonásokat avval is, hogy fölkeresi Császárt otthonában, családi körében, visegrádi nyaralásaiban, dunántúli kirándulásaiban, külföldi utazásain: az igazi művésznek egy-egy ecsetvonás elég s máris tökéletesen állítja elének nagyságának illő távlatában és a mindennap vonzó közeliében az embert, akit ismertünk, tiszteltünk és szerettünk.

Herczeg Ferenc a nagy emberek szerénységével erre a szűkebb feladatra határolja körül mondanivalóit. Emlékezése során azonban keresetlenül is belesodródik az irodalomtörténetíró, a tudós jellemzésébe is. Megint csak kitűnő művész-szemére és egyszerű meglátására vall, amit Versegly-

életrajzáról mond; a korszakban, amely világtörténelmi fordulatot jelent nemzetünk európaisodása felé, rávilágít Verseghy emberi érdekességére és Császár könyvéből megismerkedvén «az éleseszű, de ingataglelkű» expaulinussal, megköszöni, hogy Császár ezt a sokszínű egyéniséget a feledés sírjából visszahozta. A szép Kisfaludy-életrajz költőiségét együtt éli át írójával, meghajlik a regénytörténet objektív igazsága előtt, szól Császár művészettörténeti dolgozatairól — jól látja, mennyit nyert ezekkel esztétikai gondolkodása — és fölkeresi csendes dolgozószobájában kritikai munkássága közben is. A tudós képe is élethű.

«Fölsír és fölujjong» (Herczeg szavai) a könyvecske olvasásakor bennünk is valami. — Fölsír, hogy Császár Elemér nincsen már közöttünk és maga is nem olvashatja ezt a művészi jellemzését, a legjobb magyar írói arcképek egyikét. És felujjongunk, hogy éppen Herczeg Ferenc és ezt a gyönyörű emléket tette le Császár sírjára.

GÁLOS REZSŐ.

Erdélyi Ritkaságok. Szerk. Jancsó Elemér. — Minerva r.-t., Kolozsvár. 1—3. f. 1940. 8-r. A Vajthó László szerkesztette *Magyar Irodalmi Ritkaságok* rendkívül érdekes és nagyértékű sorozatához hasonló indult meg Erdélyben is, a buzgó kolozsvári tanár, Jancsó Elemér szerkesztésében *Erdélyi Ritkaságok* címmel. Három új füzet, melyeket most kaptunk, egy esztétika és két önéletrajz. Az első Péterfi Károly, a marosvásárhelyi kollégium jeles bölcsélet-tanára írta 1837 előtt, kéziratát most Kristóf György egyetemi tanár adta ki tartalmas bevezetéssel. Ma már elavult mű ez a százszentendős «ízléstudomány», de tudománytörténetileg mégis jelentős, mert ez az első teljes rendszeres, eredeti (nem fordított), magyar nyelvű esztétikánk.

Lakatos István *Egy erdélyi muzsikussal vallomása* címmel Ruzitska Györgynek 1856-ban írt emlékezéseit adta ki. Ez a bécsi születésű tehetséges muzsikussal és zeneszerző 1810-ben került Erdélybe, a gróf Bánffy-családhoz zenetanítónak, később a kolozsvári zeneiskolának lett az igazgatója, s az intézetet harmincnégy éven át vezette. Az erdélyi levegőben jó magyarrá vált. Utódai közül egyik unokája, Béla, egyetemi tanár, a másik Zsoldos László, korán elhunyt jónevű regényíró és novellista. Az érdekes önéletrajz (sajnos, csak töredék) élénk képet rajzol Bécsnek s Erdélynek tizenkilencedik század-eleji zenei életéről.

A másik önéletrajz Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. Az Európát járt, nagy tudományú magyarigéni református pap, *Magyar Athenas* című művével (1766), első magyar nyelvű irodalomtörténeti lexikonunkkal örököltette meg nevét, de kinyomatott s kéziratban maradt egyháztörténeti s egyéb tárgyú tudományos munkáinak száma is meglepően nagy. Jancsó Elemér, a vállalat szerkesztője, értékes bevezető tanulmányban méltatja ezt a hatalmas munkásságot, s jegyzetekkel magyarázza Bod Péter latinul írt és magyarra fordított önéletrajzát, mely érdekes új adatokkal világítja meg a tudós pap életét s a korabeli erdélyi pap életét.

SZINNYEI FERENC.

György Lajos: A magyar regény előzményei. Budapest, M. T. Akadémia. 1941. Nagy 8-r. 540 lap.

Szinnyei Ferenc akadémiai nagyjutalmat nyert munkájának II. kötetével egyidejűleg jelent meg szintén az Akadémia kiadásában György Lajos műve. Nemcsak tárgyilag kapcsolódik ez a munka a Szinnyeiéhez, mint ennek nagyszabású bevezetése, hanem a két szerző tudósi egyénisége is testvéri hasonlóságot mutat egymással. A kutatás lelkiismeretességének és módszerességének felül nem múlható példáját adták mind a ketten, s hatásoz bizonyítékát annak az igazságnak, hogy a nehézségektől vissza nem riadó és tökéletes felszereltségű szakember kezében a hálátlannak látszó feladat is hálássá válik. Mikor csaknem három évtizeddel ezelőtt (Egyet. Philol. Közöny, 1918.) György Lajos közreadta mostani nagy munkájának vázlatát, méltányoltuk a szerző nagy buzgalmát és türelmét, de nem hittük, hogy regényirodalmunk történetének ez az 1772 és 1836 közé eső fejezete olyan kiváló szellemtörténeti fontosságúnak bizonyulhat, amilyenül most elénk tárul. Éppen a szellemtörténetek tartoznak legtöbb köszönettel Szinnyei és György bámulatraméltó filológiai szoliditásának: ők ketten a magyar széppróza történetének egy évszázadnyi területén a kutatásnak azt a részét végezték el, amelytől a hivatott munkások kilenczted része visszariad; kettőjük alapvetése messze jövődőkig megkönnyíti tudományunk továbbfejlődését.

György Lajos így fogalmazza meg a maga elé kitűzött célt: «regényirodalmunk legzavarosabb időszakának tisztázása». Nem félmunkát végzett hanem teljeset: felkutatott minden felkutatható adatot, úgyhogy a Jósika Abafija előtti magyar regény- (helyesebben: «román»-) irodalom anyagaként 385 kisebb-nagyobb művet vehetett tüzetes vizsgálat alá. Emberileg szólva teljesnek mondható ez az anyaggyűjtés, tehát a jövőben sem érheti tudományunkat komolyabb meglepetés szerzőnk megállapításait illetőleg. Ő maga utal arra egy-két helyen, hogy a további kutatástól minő eredményt remélhetünk; pl. a XVIII. és XIX. század fordulójának kísérteties tárgyú ú. n. rémtörténeteire vonatkozólag sok olyan adat előkerülhet, amelyek még jobban megértetik velünk ennek az alacsonyrendű műfajnak közkedveltségét, a korszellembe és közízlésbe való beágyazottságát (154. lap); az ezutáni kutatásra vár az a feladat is, hogy egy-egy olyan történetileg nevezetes regénytermékünknek, amilyen pl. Dugonics *Etelkája*, vagy Fáy *Béteky háza*, az idegen forrása kielégítő módon feltárassék (267., 491. l.), stb. De egyelőre a legnagyobb elismeréssel vehetjük tudomásul regényirodalmunk *idáig* legzavarosabb időszakának olyanfokú tisztázását, amelyet a mások, főként pedig a saját buzgó kutatásai alapján György Lajos nyújt. Munkájának első 200 lapját foglalja el az összefoglaló rész; kimagasló részlete ennek a «Kedvelt román-típusok» című fejezet: román-irodalmunknak a nyugateurópai szellemtörténet kereteiben való szerves elhelyezése. Szerzőnk széleskörű vizsgálódásának eredménye meglepő és örömdetes: a legnagyobb részükben gyarló és selejtes románjaink tömege együttvéve nem kevesebbet bizonyít, mint azt, hogy 1772 és 1836 között is Nyugateurópának egy darabja voltunk. «Talán egyetlen olyan rezdülése sincs a korabeli szellem-

nek, melyet a (román)-műfajon keresztül a magyar olvasó fel nem fogott volna s róla legalább tudomást nem szerzett volna.» (196. l.)

De bármily nagybecsű is ez a 200 lapnyi összefoglalás, György Lajos művének nem ez a leglőbb értéke, hanem az utána következő 340 lapnyi «bibliográfia», amely beláthatatlan ideig alapja és kiinduló tere lesz a témánkkal kapcsolatos minden további vizsgálódásnak. Ha valamelyik munkára ráillik a «hézagpótló» jelző, — ez igazán olyan.

ZSIGMOND FERENC.

Herczeg Ferenc. (Irták a Petőfi Társaság tagjai.) Bp. é. n. (1941.) Singer és Wolfner. 8.-r. 260 l.

Az írónak előbb meg kell hálnia, hogy halhatatlanná váljék, — ezt a paradoxont nálunk maga az élet cáfolja meg. Mert van-e magyar író, aki előbb, hatóbb lenne, mint a «nemzet költője,» Herczeg Ferenc? Úgy nézünk fel rá, mint havas hegycsúcsra, amely túristák ezreit vonzza, s ezek nem kímélnék táradtságot, nem félnek veszélytől, csakhogy a csúcsra jussanak. Hívja őket az a felemelő érzés, amelyet a nehézségek legyőzése után lőnt a magasságban egy rövid pihenő jelent.

Ez az érzés vonzotta a Petőfi-Társaság tagjait, amikor díszelnökök félévsszázados tagságának megünnepelésére megépítették a hidat önmaguk és Herczeg Ferenc, az ember között. Egy csokor virágot akartak átnyújtani a magyar olvasóközönség Herczeg-tisztelő tagjainak, — s ki ne volna az? — legnagyobbbrészl emberi vallomásokat, amelyek azonban nem írójukra, hanem az ünnepeltre vetnek egy-egy sugarat.

Nagyobbszabású értekezést csak egyet találunk a kötetben: Kornis Gyula hatalmas bevezető tanulmányát, amely a kötetnek kétötödét teszi. Kornis, a lélek búvár, beszél Herczegről, a lélekalkotóról. Kornis a hagyományos Taine-féle milieu-elméletet próbálja Herczegre. De mint az erjedő bor leveti a fékező abroncsot, úgy pattannak le Herczegről ezek a megcsontosodott formák. Ezek csak a tucatember számára készültek, már pedig Herczeg egyik legeredetibb egyénisége irodalmunknak. Ha a faj, — német ősei, — környezete, — verseci gyermekkori élményei, — az időpont, — századvégi irodalmunknak a naturalizmus felé mutató iránya, — egyaránt hatástalanul pattogtak le róla, honnan meríti műveinek mély és erős gondolati, akarat- és érzelmi élményeit? Mi az a csudaforrás, amelyből hősei gazdag sorát megalkotja? Kornis megfelel rá: «A költőnek saját gazdag énjé.» Kevés magyar költőben volt meg a beleélésnek az a mágikus adománya, amelyet Herczeg a magáénak vallhat. Nemcsak a költő, — írja Herczeg — hanem a regény- és színműíró is önmagának áll modellt, s mindazokat a hősöket, akik embrionális formában az ő lelkében élnek, a szükséghez képest kifejleszti. De megvannak ezek a hős-csírák minden nyárpolgár lelkében is, — Petőfi szerelmi érzéseit minden húszéves ifjú érzi, — azonban csak kevesen, a kiválasztottak tudják ezt ki is fejezni. Az anyatesttől elszakadó csecsemő születéséhez hasonló költői objektíválás adománya is nagymértékben megtalálható Herczegben. Amely pillanatban a csecsemő elszakadt a lelkétől, Herczeg maga is hűvös szemlélőjévé válik szülőttjének:

valami tárgyilagos kíváncsisággal kíséri nyomon sorsát. Ezt a tartózkodó, józan hüvösségét vetették szemére kritikusai, amikor azt kifogásolták, hogy nem érez hőseivel, azok küzdelmének szenvtelen, objektív szemlélője. A kifogás második fele igaz, az első nem. Maga Herczeg ezt úgy magyarázza, hogy a költő hőseinek megszületése után felvonul a karzatra, onnan szemléli tovább azok sorsát. De a karzat közönsége tapssal, fütttyel, vagy elmozdult könnyel részt kér a hős küzdelmeiből, — az író tárgyilagosan hangzó szavai mögül is kiérezzük a melegen dobogó szívet.

Herczeg lélekbúvár, a szónak nem tudományos, hanem művészi értelmében: egy-két vonással megrajzolja hősei lelkét, minden érzésével, minden indulatával együtt. De a lélekrajzban nem használja az orosz, vagy francia lélekelemzés bűvészsapkáját, megveti a misztikus ködfejlést: eszközei tiszták, célja világos, tehát nincs szüksége arra, hogy költői eljárását félhomályba burkolja. A *claire obscure*-nek ez a teljes megvetése okozza azután azt is, hogy egyetlen elevenítő erővel rajzolja a maga emberét és a történelmi regény Alpár vezérét, magyart és külföldit, európai és más világ-részek lakóit. Talán seholsem olyan nagy a lélekábrázolásban, mint amikor a gyermeki lelket rajzolja. A gyermeklélek a maga ezernyi szüvevényével, hibájával és ellentmondásával a legmélyebb tanulmány. Világhírű tudósok vizsgálják az ébredező, önmagát a világ középpontjába állító gyermeklelket s értetlenül állnak egy-egy következtetésével szemben. Herczeget egy pillanatra sem állítják meg az ilyen kérdések, ő megérti a gyermek lelkét, hisz élő minta után dolgozik: feldereng előtte a kis verseci Herzog-fiú korárettségével, a nagyok beszélgetéseiből ellesett súlyos problémáival. Kornis behizonyítja, hogy az író minden gyermekalakját önmagáról mintázta, azért érezzük a kis Péterkében, Jancsikában a vér lüktetését.

Amilyen gazdag a költő a belső formálásban, éppolyan erős a külső élmények rajzában is. Alig van magyar író, aki tárgyakkal ilyen bőséges gazdagságát elevenítette volna meg. Megcáfolja Kornis azt a gyakran hangoztatott vádat, hogy Herczeg osztályköltő: csak az előkelők világában, a gentry-körökben érzi jól magát. Hatalmas bizonyító anyaggal igazolja az ellenkezőjét: az író megértette, őszintén szereti a népet, de ez a szeretet nem forró vallomásokban jut kifejezésre, hanem ezeknél őszintébb és meggyőzőbb emberábrázolásban. Herczeg különben sem a lávaszerű fellobbanásoknak a híve, tartózkodása megátolja lelkének pörére vetkőztetését.

Talán éppen ezért legegényibb műfaja a nagy mesélőnek a regény. Mint objektív jellegű költőnél a tárgyi mozzanat lép előtérbe, s csak néha, a nagy felmelegedések idején tolul szubjektívizmus tollára. Regényei ilyenkor regény-drámává szélesülnek, hatalmas indulatokkal, ragyogó szenvedélyekkel, meg rázó jelenetekkel. Mivel pedig a mű minden mozzanatában világosan előtte lebeg a végső cél, regényei egységesek, áttekinthetőek és könnyen alakíthatók át drámává. De a cél pontos ismerete, az egységes, zárt kompozíció a drámaköltészetben jut csak igazán érvényre: valóban, Herczeg a drámában is otthon érzi magát. Az imént felsorolt erényeket itt az ezerfejű közönség tökéletes ismerete egészíti ki. Ez utóbbi mozzanat azonban nála nem jelenti a silány kegykeresést — ő uralkodik közönsége felett, s nem ez köti gúzsba az író kezét.

Attól, aki ilyen tökéletesen a kezében tartja az alkotás külső készségét, megvárjuk, hogy ne csupán virtuóz, hanem művészi is legyen, ne csak szórakoztasson, hanem neveljen is, s a *szép* mellett a *jó* és *igaz* eszményét is zászlajára tűzze. Ezen a téren Kornis fejlődést lát: a századforduló könnyű, gondatlan életformájától hosszú út vezet a trianoni magyarságnak meggyőlt, kötelességektől átszőtt küzdelmei felé. Ma «Herczegnek... a csilloga a nemzeti eszme, amelyhez köti legértékesebb kincsét, fényes művészi tollát, s vele egész valóját.» Talán nincs magyar író, aki ennyire át tudta érezni nemzete tragédiáját, aki ugyanakkor annyi felemelő vigaszt is tartogatott számunkra.

Kornis Gyula írása a költő-tudós műve. Tanulmánya folyamán végigéli azt a folyamatot, amelyet a tanulmányozottnál tapasztal: ő lesz az író, s szinte első személyű élményként fedi fel előttünk az alkotás lázában vajdó lélek minden rejtett vonaglását. Ez az írás bizonyítóanyaga gazdagságával, a szétfutó szálak egybefűzésével, előadása költői lendületével, elvontságában is világosságával, súlyában is könnyedségével a magyar essay-irodalomnak kimagasló alkotása.

BERCZIK ÁRPÁD.

Hankiss János: Liszt Ferenc, az író. Bp. é. n. (1941.) Rózsavölgyi, 8.-r., 284 l.

Hiba jelölte ki Lessing *Laokoon*-jában a művészetek határait, — az ilyen beskatulyázás csak az átlagember szárnyát tudja lenyesegetni, a lángész a korlátokat ledönti s szabadon szárnyal a magasba. Hankiss János Liszt-kiadása is meggyőz bennünket, hogy az olyan istenáldotta művész, amilyen Liszt volt, nem tudta igazi énjét, érzéseit a zene elvontságával kifejezni, — vagy az *igazi művész* közönséget tartotta túlságosan szűkkörűnek? — tehát konkrétebb, időtállóbb kifejezésformát keres, s így téved az irodalom végeláthatatlan rétjére. A virágok, amelyeket itt szed, nem hervadnak el időtlen időig. Túlélték az embert, túl fogják élni a művészt is: *ennek* emléke az időben továbbadván, állandóan halványodik, Lisztet, az írókat ma kezdik csak valóban értékelni, hogy a holnap és a holnapután jelölje ki igazi helyét a világirodalom Pantheonjában.

Mint az ember s a művész, az író-Liszt is csupa belső feszültség, dinamizmus volt. Szavai, körmondatai — munkái. sajnos, csak franciául és németül jelentek meg, — hatalmas erővel zúdulnak, magukkal ragadva megszokásnak, közmeggyőződésnek, sőt ha kell, társadalmi illemnek gátjait is. Liszt épen ezért beleágyazódik kora irodalmi irányába, a romantikába. De az ő romantícizmusa mélyebb gyökerekből, az író lelkéből táplálkozik, s szélesebb körhöz — az egész emberiséghez — szól, mint romantikus kortársaié. Shakespeare kétszáz esztendővel előzte meg a romantikát s mégis benne láthatjuk ennek az áramlatnak betetőződését, — Lisztet, ha ma élne, vagy ha Michel Angelo kortársaként rőtta volna hangjegyeit, egyaránt romantikusként kellene elkönyvelnünk: ő nem a romantícizmus egyik érdekes jelensége, hanem időtlenül romantikus egyéniség.

Hankiss bevezető tanulmányában számos új vonással gazdagítja azt, amit a romantikáról eddig is tudtunk, s újszerűen állítja be az összképbe

Liszt alakját. Jellemzőek a fordításában bemutatott Liszt-szemelvények is, de valahogyan úgy vagyunk velük, mint a telhetetlen vendég a dús ebéd után: jó volt, csak kevés volt. Ugyanez áll szépíróktól származó, Lisztet dicsőítő s itt függelékként bemutatott írásokról is, köztük van Edmond Rostand verse, *A cigányok*, Hankiss fordításában, — érzésünk, hogy a fordítás finom hangulata megközelíti az eredetiét, — de hiszen Liszt, az író kimeríthetetlen problémának látszik.

Hankiss könyve a nagy hazánkfia iránti érdeklődés felébresztésére, eszmekeltésre, új utak kicövekelésére tanulmányával, megjegyzéseivel, s néhány Liszt-írás szabatos, sőt művészi fordításával igen alkalmas.

BERCZIK ÁRPÁD.

Báró Eötvös József: Naplójegyzetek — Gondolatok 1864—1868. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Lukinich Imre.* Budapest, M. Tud. Akadémia, 1941. 8-r., XXIII, 335 l.

Eötvös József báró munkáinak gyűjteménye a M. Tud. Akadémia jóvoltából egy új kötetten bővült. Lukinich Imre, a tőle megszokott gondossággal és szakavatott fáradozással, összegyűjtötte azokat a naplójegyzeteket és még kiadatlan Gondolatokat, — magyar Pascalnak nevezték értük Eötvöst s általa honosodott meg az önálló reflexió, mint eredeti műfaj irodalmunkban — amelyek Eötvös zsebkönyvecskéiben, ceruzával írva, ránk maradtak. Az Orsz. Széchenyi-Könyvtár kéziratára őrzi s csak kevesen látták őket. Lukinich megállapítása szerint azonban Csengery Antal olvasta a jegyzeteket s kivonatokat is készített belőlük. Anyaguk nagy része két gyűjtőpont hatáskörébe tartozik. Az egyik a kiegyezés kérdése, amelyről Eötvösnek megvoltak a maga tervei (új *pragmatica sanctio*ra ismételten is gondol) s amelyet illetőleg véleménye különösen a jogfolytonosság kérdésében nem egyezett meg Deák Ferencével; Deáktól több cselekvési akaratot várt, «mert valóban a comicus dolgok közé tartozik, hogy Deák, midőn híres *mi várhatunkját* kimondá, senkit sem kapacitált oly egészen, mint S(ch)merlinget, ki ministerialis karszekében a várást sokkal kellemesebbnek találja, mint gondolta.» Az idők azonban Deáknak adtak igazat; érdekes olvasnunk a «husvéti cikk» hatásáról mondottakat, s azután látnunk, mint enged Eötvös mégis a tárgyalások folyamán az Andrassy-Deák-felfogásnak. Egyénileg jellemző s bepillantást ad az egykorú közvéleménybe az osztrák-porosz-háború kitörését s ennek magyar következményeit váró általános hangulat képe Eötvös elgondolásain át. Ezek a szubjektív följegyzések nagyon becsesek a kor történetének ismeretéhez. — A másik gyűjtőpont Eötvös egyik legizgatóbb politikai problémája, a nemzetiségi kérdés. 1865. május 1-én ily címmel megjelent könyve nem volt befejezése évtizedes töprengéseinek és fejtegetéseinek. A most megjelent jegyzetek mutatják, hogy azontúl is kereste a megoldást, újabb és mindújabb ötletei vannak e kérdésben: jó volna az egész anyagból Eötvös gondolatmenetének fejlődését, felfogásának kialakulását megrajzolni. — E két főtémáján túl természetesen jelentékeny hely jut a nevelés kérdéseinek, azok vizsgálatának is, kiváltképpen, mikor másodízben is elfoglalja a nem vágyott miniszterséget. A felekezeti iskolázás elvi szempontja éppen úgy érdekli, mint az alkotmányosság vagy

abszolutizmus nevelési eredményessége, a nyelvművelés kérdése, mint az analfabetizmus csökkentése. Hogy e fejtegetések mélysége, változatossága nagyon megkapó, hogy tele vannak eszméltető gondolatokkal s tükrei egy nagy elme ritka gazdag világának, az természetes, mikor Eötvös Józsefről van szó. S alig van lap, amelyen sziporkázó, sokszor maró gúnnyal éles aforizmák nem váltogatják egymást. Utalunk pl. arra, amit az emberi színjátékról (51. l.), a süketekhez való hasonlóságról (87. l.), országos emberek-ről (101 l.), a maga viszonyainak filozófiájáról (138. l.), az élet és halál kérdéséről (165. l.), a munkásságát rosszalókról (229. l.), boldogságról és haladásról (263. l.), az ember és a színház viszonyáról (307. l.) stb. mond. Sok személyes adatának, az életrajzírót érdeklő családi vonatkozásoknak, Liszt Ferenczel való találkozásainak, stb. följegyzése is fontos. De a legfontosabb mégis az, hogy egy nagy magyar ember gondolatvilágába az eddiginél is mélyebben tekinthetünk be a kötet közleményei által s általuk a róla eddig őrzött kép még élesebb, még színebb lett. Ezért tettek igen nagy szolgálatot a tudománynak e kincsek közrebocsátásával az-Akadémia és Lukinich Imre.

KELEMEN GÉZA.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam, 60. kötet. 1937—1940. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1940. 8 r., 448 l.

Az Évlapok imént megjelent kötete is, miként a megelőzőknek könyvtárra szaporodott sora egyenként is, kultúrkép. Az irodalmi életnek, régente évenként, most, a gazdasági nehézségek miatt csak négyévenként adott tükre. A Társaságnak nagy érdemei közé tartozik, hogy mindig a valóban élő irodalmat képviselte s «a közös mély nemzeti érzést, a közös események és hagyományok tiszteleit, az erkölcs komoly felfogását, az irodalom hű és buzgó szolgálatát» ápolva baráti körében, élete és munkássága a mult és jelen folytonosságát őrzi. Baráti kör (ezt ismételten hangsúlyozzák) s együtttesük: a mindenkori magyar irodalom. Évlapjai valóságos ünnepi kötet-számba mennek. Legnagyobb élő költőink sorra jelentkeznek bennük egy-egy választékos, szép alkotásukkal az ünnepélyes közülések műsorában. A székfoglaló új tagok arról emlékeznek meg, akinek helyére kerültek: egy-egy essay vagy bensőségesen rajzolt arckép a közelmulthoz vezet. A közülés után pohárköszöntő formájában a Társaság régi tagjainak érdemeit idézik föl egy-egy centenárium alkalmából. Mindez az irodalom történetére is tartozik s valóban multat és jelent kapcsol egybe. — Voinovich Géza elnöki megnyitó-beszédeiből külön kell rámutatnunk azokra a finom megfigyelésekre, amelyeket az irodalom mai helyzetéről közöl, a korviszonyokból, elsősorban a közönség mohóságából magyarázva az irodalom elsekélyülését. A korszak igazi problémáinak költői megörökítését sürgeti egy másik elnöki megnyitó, amely a mai regényről szól. Mindig bátor ítéletein és messzenyló távlatán át nemes eszményiséget és eszményi célkitűzéseket hirdet. Rédey Tivadar Szemere Pál önzetlen munkálkodásáról szólva változó és fejlődő új fölfogások megbecsülését emeli ki erényéül. A Vargha Gyuláról mondott emlékbeszéd meleg és mégis tárgyilagos essayvé bővülve, költészetében nemzeti klasszicizmusunk fénykorának utolsó, színdús virágát mutatja be. A Gyulai-serleggel kezében, Kornis Gyula Fáy Andrásnak életbölcsességét, lélekismeretét

és sokoldalúságát emeli ki, írói alkotásainál inkább nemzetnevelő és szociálpolitikus tevékenységét hangsúlyozza. Az őrségváltó tiszteletadások közül külön kiemeljük Szabó Lőrincnek Kosztolányiról, Kállay Miklósnak Pekárról és Mécs Lászlónak Bárd Miklósról festett írói arcképeit. A négy esztendő Arany-serlegbeszédei közül Ravasz Lászlóé a töle megszokott mélységekben jár, Arany lángelméjében a «magyar titok» megoldását látja, Angyal Dávid az ember erkölcsi értékeinek tetőződését a magyar fajban. Arany magyarságáról szól Kállay Miklós és nyelv művészetéről Csathó Kálmán. — Petrovics Elek Henszlmann Imréről emlékezik meg. Művészi rajz Horánszky Lajosé Grünwald Béla tragédiájáról, a sokat szenvedett tudós író és politikus születésének évszázados fordulója alkalmából.

KULCSÁR BELA.

Balassa Bálint Istenes Énekei. Az 1632—1635 között megjelent bécsi, első kiadás facsimile lenyomata. Kiadta *Varjas Béla*. — Budapest, Rózsa-völgyi és Társa, 1941. 16-r., 10, 196, VI l.

Varjas Béla a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban Balassa és Rimay istenes énekeinek egy XVII. századi kiadására bukkant, amelynek címlapja hiányzott. A könyvet díszítő képekről e nélkül is hamarosan megállapította, hogy azoknak egy része Hajnal Mátyás 1629-ben megjelent imádságos-könyvének (*Jézus szívét szerető szívek*) képanyagával egyezik meg s ezzel a Balassa-kiadás betűi és dúcái egyformán Ferenczfi Lőrinc bécsi nyomdájához vezetnek. Bizonyítékai kétségtelenné tették (lt. 1941. 60. l.), hogy az *Istenes Énekek* első kiadását találta meg s hogy ez, nem, mint Dézsi gondolta, Bártfán, hanem Bécsben látott napvilágot. Dézsi föltevése szerint az első kiadás Ráday András és Madách Gáspár gondolata volt, az utóbbié Rimay halála (1681 december) után: nem kerülhetett tehát 1732 előtt sajtó alá a könyv, az 1735-ös terminus postquem hozzávetőleges, de semmilyképpen sem terjed 1740-en túlra, mert ebben az évben a dúcok és betűk már a pozsonyi jezsuitáké. Varjas megállapítását még két érdekes adat erősítette meg. Az egyik, hogy Ráday András már 1629-ben «Ferenczfi uramnak» szeretné Rimayval ennek verseit elküldeni; a másik, hogy az első ízben Dézsitől ismerttetett nagyszombati 1699-iki kiadás, amelynek képeit ugyanezekről a bécsi dúcokról nyomták, említi «A Bécsi első Edítiót.» Varjas Béla szerencsés vizsgálódásai tehát napfényre hozták a Balassa-Rimay-féle *Istenes Énekek*nek, a legtöbbször megjelent magyar könyvek egyikének legrégibb kiadását. Ez a kiadás «kifejezetten katolikus jellegű» s ez Ferenczfi egyéniségéből természetesen következik. Varjas szerint viszont Bártfa e helyett a maga kiadványának protestáns jellegét igyekezett feltüntetni, más, gazdagabb kézirat-változatból dolgozott, a bécsieknek hibáit megjavította s a képeket elhagyta. Az egész bécsi, első kiadást Varjas most — s ezért az irodalomtörténet nagyon hálás lehet — facsimilében közzétette. Alkalmunk van tehát az 1—126. lap szövegét — amely után már «másokiúl szerzett» istenes és ájtatos dicséretes és énekek következnek — a nagyszombati 1699-iki kiadásnak B. Radvánszky Kálmántól származó s Dézsitől közölt leírásával összevetni. Kitűnik, hogy ez a rész a két kiadásban, a képeket is beleértve, teljesen megegyezik; csak a 120. lapon levő *Miserere nobis* felíratú kép nem szerepel Radvánszky-nál, ezenkívül minden megvan benne.

A nagyszombati a bécsi kiadásnak még azt a hibáját is híven követi, hogy az 50. (Sziládynál, 142. l., és Dézsinél, 54. l., 51.) zsoltár fordítását kétszer (45. és 56. lap) adja, egy-két kisebb eltérésen kívül az 5. strófának evvel az eltérő változatával:

Engem mert vétkével
Anyám éltet el
Méhében hogy hordozot,
Vétket pedig te bánsz,
igazt szerecz s-kívánsz,
ki tiszta szívet hozott,
Hogy életre adál
azonnal oktatál
mint értettem titkodat.

*Még anyám méhében
esém nagy véteken,
érdemlém haragodat.
De te, ki vétket bánsz,
igazt szerelsz, kívánsz
mutatván jo-vóltodat:
Hogy életre adál,
azonnal oktatál,
mint érteném titkodat.*

A kiadó több kéziratból szerkeszthette a bécsi kiadást; erre vall Balassa és Rimay énekeinek összekeverve s Balassa nevével történt lenyomatása; az első változatot követi a Rimay-féle ismert *poetica inventio*, ennek a szövege valami rossz másolathból került hozzá; viszont a második szöveg, mely sokkal jobb, egyezik Rimayéval (Radvánszky-kiad. 55. l.). Érdekes azonban, hogy ugyanezt az ismétlést a nagyszombati kiadó nem vette észre. Pedig, ha a Balassának tulajdonított szöveggel a bécsi kiadásnak, Varjas csak futólag, de helyesen mondja így: csak „lenyomatát” adta is, egyébként önállóan dolgozott s a kötet szerkezetét is megváltoztatta: a függelékben őt, szép, a bécsi kiadásban nem szereplő Balassa-vers következik, köztük az *Aldott szép pünkösthnek... a Vitézek, mi lehet... s az Oh én édes hazám... A többi istenes-ének közül is csak az Ave Maris Stella és a Salve Regina fordítását, meg a Mária, Szent-Háromság leánya kezdetű éneket vette át a bécsi kiadás függelékéből, a többi szöveg eltérő. Jó volna tudni, ki volt (bizonyára a jezsuiták közül) az új «szerkesztő.» Érdekes, hogy — ha Varjas véleménye szerint Ferenczfi Szegedi Gergely protestáns énekeskönyvekből ismert két énekét, származásukat nem is sejte, jóhiszeműleg sorolta Balassáéi közé — most az új szerkesztő sem veszi észre e tévedést.*

A bécsi kiadás függeléke, a «másoktól szerzett» istenes énekeké, önmagában is figyelemreméltó. Mint Varjas már másutt (It., id. h.) rámutatott, mind ismeretlen versből áll, s köztük három olyan is van, amelynek Nyéki Vörös Mátyás a szerzője (128., 140., 154. l.) Ezzel fölújúlhatnak annak a debreceni régi bejegyzésnek jelentősége (Szilády 323. l., Dézsi 669. l.), hogy az 56. zsoltár említett fordítása is Nyéki Vörös Mátyás munkája: valóbbszínű mégis a Rimay közlése marad, aki jobban tudhatta, hogy a vers Balassáé.

A fentiekben rámutattam Varjas megállapításainak és e szép kis facsimile-kiadásnak jelentőségére. Még csak két kis adalékot fűzök az elmondottakhoz, amely fölkelte figyelmemet. A *Forog a szerencse c.*, 1604-ből való költeményről, bár Szilády a radványi-kódexre támaszkodva, az évszám ellenére is Balassáénak tartja, kiadásunk megmondja, hogy *Autore incerto*. S van a 187. lapon, tehát a függelékben a szerencse változásairól egy másik vers: *Ha az jó szerenche föl emel valakit...*, ennek fölirata: «Ipsa dies quandoque parens; quandoque noverca est.» E hexameter önkéntelenül eszünkbe juttatja Faludi Ferenc sorát: «Hol édes jó anyád, hol mostohád.» (V. ő. még IK. 1922. 83. l.)

GÁLOS REZSŐ.

Ifj. Hegedüs Sándor: Lángelmék árnyékában. Tanulmányok. Budapest, (1941.) Singer és Wolner. 8-r. 175 lap.

E kötet tartalmának jelölésére a «tanulmányok» szó kelleténél nagyobb igényű kifejezés. Ha e kötet darabjait mint tanulmányokat értékeljük, igen kedvezőtlen lesz az ítéletünk. Legegyszerűbben úgy győzhetjük meg erről az olvasót, ha a kötet első darabjából néhány mondatot idézünk; tessék ezeket tartalom, fogalmazás, némelyiket még a nyomdai szedés helyessége szempontjából is megvizsgálni. A 13 lap terjedelmű tanulmány címe: *Jókai*; felolvasta a szerző az oxfordi egyetemen angolul, az egyetem meghívására.

«Jókai maga a mese és Európa földjén a mesék királya csak Magyarországon született meg, mert ez az ország csodálatos, hogy úgy mondjuk, meseszerű . . .»

«A lángelmék lelki reflektorok, akik nemzetüket lelkük révén felvetítik a világ elé. S az idegen népek, a külföldiek az ő lelkükön át látnak be egy nemzet életébe. Ez ment végbe a nemzet lelkében, mikor Jókai világra jött!» (Tehát nem is volt szükség a Jókai műveire, már világrajövetele elég volt ahhoz, hogy az idegen népek belelássanak nemzetünknek életébe. S ha ez megtörtént is, «ez» inkább az idegen népek lelkében «ment végbe», nem a mi nemzetünkében.)

«Jókai nagy mesemondó képességét anyjának, Pulay Máriának köszönheti. Aki híres volt adomázó és mesélő képességéről.» (?)

Jókai regényalakjai és helyzetei sokszor a túlságba csapongó képzelet szülöttei. «De az nem azt jelenti, hogy ő nem az életet adta, sőt azoknak az érdekes különleges alakoknak az életét adta ő, akik ennek az érdekes országban, melyet Magyarországnak hívunk, körötte éltek.» (Az idézet betűszerinti hűségű.)

«Későbbi korszakban levő regényei . . . a magyar társadalom alakjainak rajzait jelenteti (!) meg . . .» Történelmi regényei «anyagukat mind a magyar nemzet történetéből veszik».

Szerencsére a kötet többi darabját — a Lagerlöf Zelmáról és talán a Kipling Rudyardról szóló írásmű kivételével — egyáltalán nem lehet «tanulmány»-nak minősíteni, hanem rajzocskáknak, irodalmi vonatkozású apróságoknak, rövid riportoknak, adomáknak, néhányat pedig híres emberekkel való intervjúknak. Például Eötvös Károlyról rajzot, még pedig karikatúrát kapunk, s nemcsak nem rójuk meg benne, hanem szívesen vesszük az erős túlzást, mert ez a jellemzetesség szolgálatában történik. Apróságokat olvassunk a kötetben Jókairól, Vörösmartyról, Gyulai Pálról, Vajda Jánosról, Mikszáthról stb., de nemcsak írókról, hanem festőművészekről (Munkácsyról, Feszy Arpádról, Mednyánszky Lászlóról), az Országos Kaszinó egy asztaltársaságának tagjairól és másokról is. Jókairól és Kossuthról több cikk beszél. Legsikerültebbek azok az intervjúszerű emlékezesek, melyekben egy-egy külföldi híres emberrel, főleg nagy utazókkal való egykori beszélgetését adja elő; ilyenek: Shackleton Ernő, Amundsen Rold, Scott Róbert, Piccard Ágost a sztratoszféra hőse, Strauss Richard zeneszerző. Nem nagyigényű, nem is jelentős cikkek ezek, de kétségtelenül érdekesek annyiban, hogy bennük szerzőnk személyes élményekről számol be: családi összeköttetései, külföldi utazásai sok híres emberrel juttatták őt ismeretségbe. Előadásmódját rokonszenvessé teszi az, hogy szerényen meghúzódik a «lángelmék árnyékában», rendszerint átengedi nekik a szót, dicséri és csodálja őket, tisztelettel tekint fel rájuk. Ritkán esik meg, hogy kizökken ebből a szerény magatartásból s mintegy magát is egy kalap alá fogja a

nagy emberekkel pl. ilyenformán: «Valahányszor irigységi megmozdulásból látok valami cselekvést, akár magam, akár más ellen, mindig arra gondolok a keserűség pillanatában, hogy» ... hiszen Kossuthal is így tettek Amerikában élő honfitársai. Az «akár magam» bizvást elmaradhatott volna az idézett mondatból.

— df —

Vitéz Szabó Pál: A magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs. 1940. Dunántúl. 4°. 290 [2] l., 1104 hasáb.

A magyar bibliográfiai irodalomnak a nemzeti könyvészet mellett a biobibliográfia a másik ága. Bibliográfia-írásunk tulajdonképpen ez utóbbi művelésével indult meg még a XVIII. század elején: Czvittinger Dávid *Specimen*-ével és az egy félszázaddal későbbi *Magyar Athenasszal*, Bod Péter írói lexikonával. Kisebb-nagyobb jelentőségű kísérletek után id. Szinnyi József hatalmas művével, a 14 kötetes *Magyar Írókkal* érte el ez a bibliográfiai rendszerezés legmagasabb fokát. Szinnyi munkájának folytatására Gulyás Pál vállalkozott, aménál is nagyobb arányú s az új bibliográfiai módszereket érvényesítő életrajzi lexikonában.

A biobibliográfiák csoportjába tartozik vitéz Szabó Pál könyvészeti összeállítása is. Művének első részében a pécsi Erzsébet Tudományegyetem történetét írta meg. A bőséges statisztikai adatokkal és az eredeti okmányok felhasználásával készített tanulmány alapján bepillantunk az egyetem életébe és láthatjuk annak küzdelmes évtizedeit a nemzeti összeomlás korától új életre való virradásáig. A könyv második fele az értékeesebb, a maradandóbb. Ebben szorgalmasan állította össze 400 tudós életművét, adatokban gazdag munkásságát. A helyes bibliográfiai eljárásokkal készített könyvészetben a pécsi egyetemmel kapcsolatos tudósok vonulnak fel nevük betűrendjében. Régiek és újak, professzorok és tanársegédek egyformán megjelennek tudományos működésükhöz mért arányban. Módszere, amellyel a tudósok életművét rendszerbe foglalta, világos és könnyen áttekinthető. Részletes (olykor kissé túlzottan aprólékos) életrajzot ad. Megvilágítja működésüket, ráter társadalmi tevékenységekre és tudományos jelentőségükre, majd a könyvészeti felsorolások része következik. Ezeken belül megkülönböztetve csoportosítja a műveket önállóan megjelent munkákra, folyóiratokban vagy hírlapokban napvilágot látott dolgozatokra, (az időrendet szemelőtt tartva olvasztódnak bele az egyéb gyűjteményekben vagy emlékkönyvekben megjelent munkák is). Ennél a csoportosításnál azt kifogásoljuk, hogy a cikk- és tanulmányszerű műveket el lehetett volna választani a bírálati jellegűektől. Ezáltal sokkal áttekinthetőbb lett volna. Végül felsorolja a tudósok szerkesztői működését és a rájuk vonatkozó irodalmat; kár azonban, hogy itt az apró ismertetéseket is, mint önálló cikkeket regisztrálja.

Szabó Pál nagy szorgalommal készített bibliográfiája nem ad véglegesen lezárt anyagot, de amit nyújt, azt megbízható források alapján készítette s ezáltal munkája hasznos anyaggyűjtés Gulyás Pál hatalmas művéhez.

KOZOCSA SÁNDOR.

Molnár Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Budapest, 1939. Nagy 8-r. 144 lap.

Kissé megkésve hívjuk fel a figyelmet erre a doktori értekezésre. Kilenc írói arcképet ad benne a szerző olyan emberekről, akik nevezetes szerepet játszottak Debrecen életében 1740 és 1820 között, vagyis abban az időben, melyet a «felvilágosodás» korának szoktak nevezni. Debrecen szellemi életének csakugyan legmutatósbab korszaka ez, s egyik legjellegzetesebb példája a felvilágosodás és a protestánsizmus termékeny történelmi egymásrahatásának. A kilenc «debreceni arc» úgy van összeválogatva, hogy a felvilágosodás eszmei mozgalmának minél több oldala váljék szemléletessé: van köztük szuperintendens, lelkipásztor, tanár, főbíró, orvos, katona. Molnár Ágnes meglepően éles szemmel látja meg mindenik egyénre vonatkozóan a lényegét, s biztos ítélőképességgel ad róla számot. Kellő tájékozottsága van a felvilágosodás eszmeáramlatának nyugateurópai forrásairól, s jóválasztott tárgya bőséges alkalmat is nyújt arra, hogy látókörébe vonja ezeket a forrásokat. Az irodalmi vonatkozásokat is kellő figyelemben részesíti, sőt többhelyt eredeti világitásban láttatja. Ennek az elismerést érdemlő sikernek nélkülözhetetlen feltétele volt a széleskörű és alapos tárgyi ismeretszerzés, s szerzőnk lelkiismeretesen teljesítette is ebbeli kötelességét: a nyomtatott forrásművek hosszú sorozatán kívül levéltári gondos kutatást is végzett a tiszántúli ref. egyházkerület, a debreceni ref. kollégium, a Ráday-könyvtár, a Széchenyi-könyvtár kéziratok anyagában. Ohajtjuk, hogy kedvet kapjon mostani témájának magasabbrendű kidolgozásához: Debrecen és a «felvilágosodás» egymáshoz való viszonyának *rendszeres* kifejtéséhez.

— df —

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUM.

- Rab Gusztáv.** Belyedere. (Regény.) 312, 375 l. — Ism. (—i.) Népszava. 67. sz. — M—y. Ref. Élet. 27. sz. — D. K. P. Lloyd. 67. esti sz. — Ludvig Dénes. Nemzeti Ujs. 67. sz. — Est. 68. sz. — (v. l.) Magyarország. 68. reggeli sz. — E. K. Élet. 532. l. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 308—309. l. — Huszár Miklós. Uj Idők. 497. l. — F. Gy. U. o. 627. l. — (—l.) Ujs. 121. sz. — F. E. M. Nemzet. 116. sz. — Ruszkaányai Elemér. Diárium. 62. l. — Fábián István. M. Kultúra. II. 62. l.
- Ráday Gedeon gróf. Herepei János.** Gróf Ráday Gedeon ifjúkori verse. Pásztortüz. 424—426. l.
- Radnóti Miklós.** 1. Ikrek hava. (Kisregény.) — Ism. Köves Miklós. Korunk. 703—705. l. — Vas István. Nyugat. 300—301. l. — (—nd.) Népszava. 122. sz. — Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 498—499. l. — 2. Válogatott versek. — Ism. Köves Miklós. Korunk. 703—705. l. — T. P. Lloyd. 112. esti sz. — Bálint György. Nyugat. 343—344. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 183—184. l. — Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 494—495. l.
- Rákosi Jenő. Kardos László.** Az Ady—Rákosi vita. Debrecen. — Ism. t. P. Lloyd. 122. esti sz.
- Ráskai Ferenc.** Titkaim. (Vallomások.) — Ism. Ujs. 137. sz. — (k.) Esti Kurir. 87. sz.
- Rátkai László. G. P. Rátkai László.** Irod. tört. 185. l.
[Ráskai Lea.] Boldog Margit legendája, 218 l. — Ism. L. H. Ung. Jahrb. 143. l.
- Ráth Mátyás.** Ráth Mátyás. Tükör. 271. l.
- Rédey Tivadar. Melich János** üdvözlő beszéde Rédey Tivadarhoz. Akad. Ért. 265—268. l.
- Reményik Sándor.** Magasfeszültség. (Versek.) — Ism. Kelet Népe. 16. sz. — Heszke Béla. Vasárnap. 202. l. — Meggyes Ede. Vigília. 398—399. l.
- Babits Mihály.** Az erdélyi költő. Nyugat. 388—392. l.
- U. az. Pásztortüz.** 491—494. l.
- Imre Sándor.** Kolozsvári emlékek Reményik Sándor 50. születése napján. Pásztortüz. 495—498. l.
- Jancsó Elemér.** Alessandro Reményik. Corvina. 591—592. l.
- Jancsó Elemér.** Az ötvenéves Reményik Sándor. Ref. Élet. 31. sz.
- Kovács László.** Reményik Sándor. Erd. Helikon. 437—443. l.
- Olász Lajos.** Emlékezés. Pásztortüz. 500. l.
- Pap Béla.** Végváriból Reményik. M. Ut. 32. sz.
- Perédi György.** Reményik Sándor. Ujs. 254. sz.
- Tavaszy Sándor.** Reményik Sándor természetszemlélete. Pásztortüz. 501—503. l.
- Reményik Zsigmond.** Vész és Kaland. (Regényes önéletrajz.) — Ism. Pap Gábor. Korunk. 708. l. — Kisbény János. Kalangya. 134—135. l.
- Répas János.** Viharfelhő. (Versek.) — Ism. Magyarság. 176. sz.
- Révész György. G. P. Révész György.** Irod. tört. 183. l.
- Reviczky Gyula** prózai dolgozatai. (M. Irod. Ritkaságok, 49. sz.) — Ism. K. P. Irod. tört. 132. l. — t. P. Lloyd. 225. reggeli sz.

H. P. Reviczky Gyuláról. M. Nemzet. 80. sz.

P. Reviczky körül. Napk. 263. l.

Vajthó László. Reviczky Gyula. (Magyar Írók. 5. sz.) 164 l. — *Ism. László Erzsébet.* Irodört. 29. l. — *Debr. Szemle.* 46—47. l. — *M. E. Élet.* 439. l. — *Semjén Gyula.* M. Kultúra. 48. l. — *Tóth Béla.* Nyugat. 398. l. — *Stollár Béla.* Ref. Élet. 2. sz. — *Pogány Ö. Gábor.* Ország Útja 151—159. l. — *Jelenkor.* 21. sz. — *Szabó Richárd.* Prot. Szemle. 350—351. l. — (F.) Ung. Jahrb. 356. l.

Réz Lola, Kosáryné. A föld ködében. (Regény.) — *Ism. Vajda Endre.* Prot. Szemle. 83—87. l.

Rolla Margit. Ezüstharang. (Versek.) — *Ism. v. g. Bpesti Szemle.* 257. köt. 89—90. l.

Róna József. G. P. Róna József. Irodört. 44. l.

Rónai Ernő. Krasznajarszk. (Regény.) — *Ism. (v. d.) Népszava.* 291. sz.

Rónay György. Lázadó Angyal. (Regény.) 220 l. — *Ism. Thurzó, Gabriel.* P. Lloyd. 8. esti sz. — *Fáklya.* 1. sz. — *T. Élet.* 123. l. — *Nyisztor Zoltán.* M. Kultúra. 27—28. l. — *Kázmér Ernő.* Kalangya. 44—45. l. — *Kozocsa Sándor.* Kat. Szemle. 171. l. — *M. Szemle.* 38. köt. 108. l. — *Kardos László.* Nyugat. 218. l. — *Bőrbély László.* M. Prot. Lapja. 31. l. — *Soós László.* Napk. 115—116. l. — *Makay Gusztáv.* Vigilia. 303—304. l. — *Tóth Béla.* Prot. Szemle. 399. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 364. l.

Rónay Károly. G. P. Rónay Károly. Irodört. 45. l.

Rudnóy Teréz. Osztott szerelem. (Regény.) — *Ism. Szentimrei Jenő.* Korunk. 186—187. l. — *M. Jánossy Margit.* Napk. 217—217. l.

Rumi Erzsébet. Nyír a fenyők között. (Versek.) — *Ism. M. Asszony.* 70. l. — y. Ref. Élet. 24. sz. — *Ujs.* 151. sz. — *Uj Nemzedék.* 120. sz. — *Makay Gusztáv.* Diárium. 114. l.

Sándor Dénes. Vértő prédikáció. (Versek.) — *Ism. Horváth Richárd.* Jelenkor. 13. sz. — *Bárány Tamás.* Élet. 674. l. — *Uj Magyarság.* 129. sz. — *Nemzeti Ujs.* 107. sz.

Sárközi István. G. P. Sárközi István. Irodört. 45. l.

Sárosy Gyula. *Lakner Ilona.* Sárosy Gyula. Debrecen. 121 l. — *Ism. Csapláros István.* IK. 404. l.

Sárvári Pál. *Törös László.* Sárvári Pál, Arany János professzora. Nagy-körös. 176 l. — *Ism. Bikácsi László.* Prot. Szemle. 61. l. — *Nagy Sándor.* Prot. Tanügyi Szemle 62—64. l. — *Stollár Béla.* Ref. Élet. 13. sz.

Sásdi Sándor. Aratástól hóhullásig. (Regény.) — *Ism. Sándor Kálmán.* Nyugat. 577. l. — (—l.) Ujs. 262. sz. — *Pogány Béla.* P. Lloyd. 277. esti sz. — é. i. Népszava. 291. sz.

Sásdi Sándor Pál. Ember nem hallotta. (Versek.) — *Ism. Kiss Tamás.* Nyugat. 519. l. — *Ünnep.* 15. sz.

Schaffer Károly. G. P. Schaffer Károly. Irodört. 45. l.

Schmidt Mária. G. P. Schmidt Mária. Irodört. 94. l.

Schubert Mátyás. G. P. Schubert Mátyás. Irodört. 94. l.

Schütz Antal. *Kühár Flóris.* A hatvanéves Schütz Antalról. Kat. Szemle. 454—455. l.

Sebestyén Mária. Modern csipkerózsa. (Naplóregény.) — *Ism. Magyar-ság.* 288. sz.

Sennyei Béla. G. P. Sennyei Béla. Irodört. 94. l.

Sértő Kálmán. Aranykenyér. (Versek.) — *Ism. Magyarság.* 39. sz. — *Koczogh Ákos.* M. Élet. 6. sz.

Árkossy Szabó Margit. Rongyos költő. Ref. Élet. 22. sz.

Gombos Gyula. Sértő Kálmán. M. Út. 28. sz.

Sík Sándor. Az Isten fiatal. (Versek.) 124 l. — *Ism. Rónay György.* Élet 407. l. — y. P. Lloyd. 125. esti sz. — *Az író munkájáról.* Koszorú. 6. köt. 241—242. l. — *P. Szalóczy Pelbárt.* Kat. Szemle. 277—278. l. — *Rezek S. Román.* Pannonh. Szemle. 313. l. — *Just Béla.* Vigilia 356—358. l.

Galambos Gruber Ferenc. Sík Sándor lírája. Kat. Szemle. 437—442. l.

Simonfay Margit. Nyolcszor egy. (Elbeszélések.) — *Ism. c. l. P. Lloyd.* 13. reggeli sz.

Singer Leó. Eszter királyné. (Legendák és történetek.) — *Ism. Mult és Jövő.* 46. 1.

Sinka István. 1. Vád. (Versek.) — *Ism. Kelet Népe.* 14. sz. — Zalai Fodor Gyula. Napk. 62. 1. — 2. Az élők félnek. (Versek.) — *Ism. Ifj. M. Gy. Ref. Élet.* 8. sz. — 3. Fűtőri és a hét vadász. (Elbeszélések.) — *Ism. Új Magyarország.* 187. sz.

Barsi Dénes. „Csak a parasztság költője“. *M. Élet.* 4. sz.

Erdei Ferenc. A parasztság költője. *Kelet Népe.* 3. sz.

Ternay Kálmán. Sinka Istvánnak üzenem. *M. Élet.* 8. sz.

Tóth Béla. Sinka István. *Új Élet.* 227—228. 1.

Sládkovics András. *Sziklay László.* Sládkovics András. Debreceni Szemle. 281—304. 1.

Solymossy Sándor Emlékkönyv. 184. 1. — *Ism. Nouvelle Revue de Hongr.* 62. köt. 334. 1.

Somlyó György. A kor ellen (Versek.) — *Ism. U. E. Élet.* 229. 1. — Berkó Sándor. *Korunk.* 280—281. 1.

Somogyi Barnabás. Égő áldozat. (Novellák.) — *Ism. K. Gy. M. Prot. Lapja.* 87. 1.

Somogyvári Gyula, vitéz. 1. És Mihály harcolt . . . (Regény.) — *Ism. Az író munkájáról.* Koszorú. 6. köt. 242—243. 1. — vitéz Bodor Aladár. *Új Idők.* 678—679. 1. — *Új Nemzedék.* 125. sz. — 2. Frontharcosok. Színű 3 fv. Városi Színház, 1940 ápr. 3-án. — *Ism. Ebreczki György.* *Új Idők.* 430. 1.

Sós László. 1. Az Almieri-trió. (Regény.) 186 1. — *Ism. M. Szemle.* 38. köt. 108. 1. — 2. Komorán. (Regény.) 190, 253 1. — Thurzó, Gabriel. P. Lloyd 8. esti sz. — Hencze Béla. *Prot. Szemle.* 127. 1. — T. Élet. 73. 1. — Fáklya. 2. sz. — Pög. *Kelet Népe.* 8. sz. — Kázmér Ernő. *Kalangya.* 187—188. 1. — Galambos Gruber Ferenc. *Kat. Szemle.* 170. 1. — M. Szemle. 38. köt. 261. 1. — Bánhegyi Jób. *Pannonh. Szemle.* 74—75. 1. — Endrey. *Népszava.* 4. sz. — Orley István. *Napk.* 55—57. 1. — M. Nemzet. 53. sz. — Birkás Endre. *Diárium.* 62. 1.

Soros János. Bonyodalom az űrben. (Versek.) — *Ism. Ünnepe.* 6. sz.

Sós Endre. Porszem és óriás. (Versek.) — *Ism. S. I. Mult és Jövő.* 93. 1. — Timár Magda. *Libanon.* 60. 1.

Sörös Béla. G. P. Sörös Béla. *Irodortört.* 45. 1.

Sötér István. Fellegjárás. (Regény.) — *Ism. Marconnay Tibor.* *Magyarország.* 10. sz. — M. Jánossy Margit. *Pásztortűz.* 58—59. 1.

Steff Tibor. Játék az éggel. (Regény.) 236 1. — *Ism. M. Szemle.* 39. köt. 446. 1. — (1.) *Ref. Élet.* 35. sz. — Marconnay Tibor. *Magyarország.* 228. sz. — *Új Nemzedék.* 255. sz. — M. Kultura. II. 128. 1.

Surányi Károly ifj. A fekete szerzetes. (Versek.) — *Ism. Ujs.* 121. sz.

Surányi Miklós. Ein Volk allein. (Regény.) Ford.: Käthe Caspar. Berlin. 777 1. — *Ism. l. sp. Ung. Jahrb.* 145. 1.

Szabédi László. Alkotó szegénység. (Versek.) — *Ism. Szij Gábor.* *M. Élet.* 9. sz. — Illyés Gyula. *Nyugat* 398—399. 1. — Geréb László. *Vigilia.* 266. 1. — Ifj. Gy. E. *Ref. Élet.* 15. sz. — Gombos Gyula. *M. Út.* 25. sz. — Kenyeres Imre. *Diárium.* 184. 1.

Szabó Dezső. Az egész látóhatár (Tanulmányok.) 1—3. köt. — *Ism. Vass László.* *Magyarország.* 25. reggeli sz. — Pogány Ö. Gábor. *Kelet Népe.* 4. sz. — G. Gy. M. *Élet.* 6. sz. — Makay Gusztáv. *Vigilia.* 219—221. 1. — Szabó Zoltán. *M. Nemzet.* 10. sz.

Agoston Julián. Szabó Dezsőnek. *M. Nemzet.* 166. sz.

Bajor Jenő. Szabó Dezső köszöntése. *M. Nemzet.* 156. sz.

Gál István. Szabó Dezső elsőbbsége. *M. Nemzet.* 5. sz.

G. I. Szabó Dezső *M. Út* 34. sz.

— ppp — Szabó Dezső új füzetek. *M. Nemzet* 74. sz.

Rácz György. Szabó Dezső igaza. *M. Nemzet.* 175. sz.

Simándy Pál. „Az egész látóhatár“. *Jelenkor.* 9. sz.

Szabó István. Szabó Dezső ötezer könyve között. *M. Nemzet.* 68. sz.

- Lóth Béla.* Szabó Dezső. Uj Élet. 165—167. l.
Ifj. Tóth László. Szabó Dezső. M. Nemzet. 159. sz.
Vasváry Gábor. Séta Szabó Dezső «Budapesti Sétá»-ja körül. M. Nemzet. 167. sz.
 Szabó Dezső. M. Élet. 6. sz. — Jelenkor. 7. sz.
Szabó László. A te gyöngyeid. (Versek.) Nagykőrös. — Ism. Zalai Fodor Gyula. Napk. 63. l.
Szabó László, Cs. Magyar néző. — Ism. Tükör. 70. l. — *Hungarus Viator.* M. Lélek. 91—92. l. — Nouvelle Revue de Hongr. 62. köt. 332. l. — Marék Antal. Napk. 380. l.
Jankovich Ferenc. Fegyveres Európa. Kelet Népe. 3. sz.
Kolozsvári Grandpierre Emil. Cs. Szabó László. Prot. Szemle. 14—18. l.
U. az. Ein ungarischer Essayist: Ladislaus Cs. Szabó. P. Lloyd. 3. esti sz.
Szabó Lőrinc válogatott versei. — Ism. —rp.— Pest. 62. sz. — Just Béla. Vigilia. 77. l. — Juhász Géza. Kelet Népe. 20. sz.
Gombos Gyula. Szabó Lőrinc. M. Ut. 32. sz.
Kassák Lajos. Szabó Lőrinc. Kelet Népe. 10. sz.
Kevesztury D. v. Ein intellektueller Lyriker. P. Lloyd. 5. esti sz.
Lukács Imre. Szabó Lőrinc. Korunk. 470—471. l.
Tóth Béla. Szabó Lőrinc. Prot. Szemle. 314—316. l.
 Uj Élet. 198—199. l. — Húsz év Budapesten. Uj Idők. II. 60. l.
Szabó Mária, Szentmihályiné. 1. Zrinyi Ilona. (Regény.) 487 l. Ism. S. Szabó József. Bpesti Szemle. 257. köt. 153—156. l. — Debreczeny Lilla. Prot. Szemle. 28—29. l. — Vajda Endre. Prot. Szemle. 83—87. l. — E. K. Élet. 645. l. — Meszlényi Antal. Kat. Szemle. 208—211. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 23. — 2. Szabad hazában. (Jósika Miklós br. életregénye.) — Ism. Uj Nemzedék. 285. sz. — —n. P. Lloyd. 281. esti sz. — Újs. 276. sz. — Az író munkájáról. Uj Idők. II. 582. l. — 3. Az élet muzsikája. (Regény.) — Ism. Madari Lajos. Ref. Élet. 42. sz. — Esti Kurir. 259. sz. — 8 Órai Ujs. 256. sz.
Szabó Pál. A puská. (Falusi történet.) 32° l. — Ism. — os. Bpesti Szemle. 258. köt. 176—181. l.
Szacsvay Imre. Életem és emlékeim. Sajtó alá rendezte: Balassa Imre. 272 l. — Ism. Pest 125. sz. — Kéky Lajos. Bpesti Szemle. 259. köt. 51—54. l. — (B. ifj.) Élet. 516. l. — K. S. P. Lloyd. 142. esti sz. — Kósa János. Kat. Szemle. 381. l. — Uj Magyarország 138. sz. — 8 Órai Ujs. 125. sz. — P. Ujs. 125. sz. — Esti Kurir. 124. sz. — (— ozs.) Uj Nemzedék. 124. sz. — Izsáky Margit. M. Nemzet. 135. sz. — Kolba Gyula. Nemzeti Ujs. 123. sz. — L. V. P. Hirl. 126. sz. — Kozocsa Sándor. Diárium. 115. l. — Pallos László. M. Kultúra. II. 62. l.
Schöppflin Aladár. Mikor a színész túléli önmagát. Tükör. 416—417. l.
Szalay László. Farsangi esküvő. Vigj. Belvárosi Színház. — Ism. Saád Béla. M. Kultúra. 14. l. — Szira Béla. Kat. Szemle. 46. l.
Számadó Ernő. Szegváry Mihály. Élete rejtett titkairól beszél Számadó Ernő. Magyarország. 262. sz.
Szerető Sándor. Számadó Ernő. Magyarország. 280. sz.
Szamosi Fehér Ferenc. Riadó és más költemények. — Ism. Uj Nemz. 183. sz.
Szántó György. Volga dal. (Regény.) Kolozsvár. 242 l. — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 137—139. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 364. l. — Hészke Béla. Vasárnap. 24. l.
Szappanyos Gabriella. Emberek a Szamos mentén. (Regény.) — Ism. Possonyi László. Vigilia. 192. l. — Pest. 14. sz.
Hunyadi Sándor. Egy erdélyi újságíró pár. Magyarország. 35. reggeli sz.
Szász Zoltán. G. P. Szász Zoltán Irodört. 94—95. l.
Márai Sándor. Egy úr emléke. P. Hirl. 63. sz.
Schöppflin Aladár. Szász Zoltán. Nyugat. 261—262. l.
 Meghalt Szász Zoltán. Népszava. 62. sz.

P. Szathmáry Károly. *Gulyás József.* P. Szathmáry Károly néhány verse. IK. 77—78. l.

Széchenyi István gr. Éber Antal. Széchenyi gazdaságpolitikája. 278 l. — Ism. (tj.) Nemzeti Ujs. 67. sz. — Jirkovsky Sándor. Bpesti Szemle. 258. köt. 181—183. l. — Mikos Ferenc. M. Kultúra. 210. l. — Nevelős Gyula. Kat. Szemle. 244—245. l. — M. Szemle. 39. köt. 55. l. — Domján János. Ref. Élet. 15. sz. — Nouvelle Revue de Hongr. 63. köt. 159. l. — Kádár Gusztáv. Ujs. 72. sz. — Esti Kurir. 62. sz.

Fekete Antal. Gróf Széchenyi István vallásossága. 216 l. — Ism. Sándor István. EPhK. 269—270. l.

Kincs Elek. Az élő Széchenyi. Magyarország. 298. esti sz.

Takács Ferenc. Emlékezés gróf Széchenyi Istvánra. Kalangya. 527—529. l.

Viszota Gyula. Négy év Széchenyi életében. Bpesti Szemle. 256. köt. 45—49. l.

Széchenyi Ferenc gr. Olofsson Placid. Gr. Széchenyi Ferenc irodalom-pártolása. Pannonhalma. 160 l.

Szegváry Mihály. Kincses világ. (Elbeszélések.) — Ism. Rónay György. Napk. 372. l.

Székely Júlia. A repülő egér. (Regény.) — Ism. Kunszery Gyula. M. Nemzet. 125. sz.

Székely Tibor. Nálunk nem szól a lant. (Regény.) — Ism. — y. P. Lloyd. 152. reggeli sz. — Uj Magyarság. 176. sz. — s. Ref. Élet. 37. sz. — E. Gy. Uj Idők. II. 147. l. — Nemzeti Ujs. 152. sz. — Barangó János megszólal. Uj Idők. 392. l.

Szekeres Margit. G. P. Szekeres Margit. Irodört. 95. l.

Szekfü Gyula. Kornis Gyula. Szekfü Gyula. Jelenkor. 9. sz.

Szekezdí Molnár István. 1. Kisvárosi lázadás. (Regény.) — Ism. Esti Kurir. 169. sz. — 2. Emlék-hid. (Versek.) Ism. P. P. Lloyd. 43. reggeli sz.

Szemere Katinka, Máriássyné. Terem a parlag. (Elbeszélések.) — Ism. D. Kovács Sándor. M. Prot. Lapja. 69—70. l. — M. Nemzet. 144. sz.

Szemere Miklós. Gálos Rezső. Szemere Miklós kiadatlan leveleiből. IK. 181—183. l.

Szemlér Ferenc. 1. Más csillagon. (Versek.) Kolozsvár. — Ism. Bikácsi László. Prot. Szemle. 31. l. — Szirmai Károly. Kalangya. 131—133. l. — Posszonyi László. Vigilia. 190—191. l. — Gál István. M. Nemzet. 184. sz. — 2. Búvópatak. (Versek.) — Ism. Kelemen János. Kelet Népe. 11. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 422—423. l. — Vas István. Nyugat. 219—220. l. — Heszke Béla. Vasárnap. 136—137. l. — Csuka Zoltán. Láthatár. 204. l. — Molter Károly. Erd. Helikon. 491—493. l.

Szenczei László. Korona és korom. (Regény.) — Ism. Gál István. M. Nemzet. 184. sz.

Szenczi Molnár Albert. Berkó Sándor. Szenczi Molnár Albert. Népszava. 151. sz.

Makay Miklós. Szenczi Molnár Albert. M. Prot. Lapja. 54. l.

Szenteleky Kornél. Herceg János. Szenteleky szerepe. Kalangya. 301—308. l.

Szentimrei Jenő. Ferenc tekintetes úr. (Regény.) 334 l. — Ism. L. H. Ung. Jahrb. 145. l. — R. Berde Mária. Láthatár. 37—38. l. — Jánosi Andor. Pásztortűz. 55—56. l.

Szentjóbi Szabó László. May István. Bessenyei és Szentjóbi Szabó Bihar vármegye közgyűlésén. IK. 383—388. l.

Szentkuthy Miklós. Fekete reneszánsz. (Regény.) — Ism. Vajda Endre. Prot. Szemle. 26—28. l.

Szentmiklóssy Alajos. Bökversek. Bevezetéssel kiadta: Tóth Károly. 75 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 89—90. l.

Szilády Áron. Horváth Cyrill. Szilády Áron. IK. 1—16., 105—120. 209—225. l.

Szilas Frida. Állók a parton. (Versek.) — Ism. t. P. Lloyd. 256. esti sz.

Szini Gyula. Thurzó Gábor. Szini Gyula emléke. Nyugat. 238—243. l.

- Szinnyei József**, id. *Tápay-Szabó László*. Irodalmi vízőzőn. Ujs. 264. sz.
Szirmal István. *G. P. Szirmai István*. Irodört. 144. l.
Szirmay István. Ujs. 141. sz.
Szitznyi Zoltán. 1. Asszonyka. (Regény.) — *Ism.* Pest. 292. sz. — *Uj Nemzedék*. 292. sz. — 2. A böcs. (Regény.) — *Ism.* Szabó Richard. Prot. Szemle. 95. l. — Marék Antal. Napk. 54—55. l. — 3. Ember nélkül. (Regény.) — *Ism.* (—a—) Pest. 4. sz. — Hencze Béla. Prot. Szemle. 126—127. l. — Berkó Sándor. Korunk. 189. l. — 4. A kegyelmes úr rokona. (Regény.) 203 l. — *Ism.* P. Lloyd. 24. esti sz. — *M. Szemle*. 38. köt. 261. l. — Ujs. 18. sz. (t. t.) P. Hírl. 29. sz.
Szkladányi Mária. Elolvastam a törvényt. (Versek.) 45 (3) l. — *Ism.* K. S. Kat. Szemle. 172. l.
Szmrecsányi Géza. A skvarka. (Regék... a «Dobry Luft» hazájából.) Kassa. 243 l. — *Ism.* Kéky Lajos. Bpesti Szemle. 258. köt. 244—246. l.
Szombathy Viktor. 1. És mindenki visszatér. (Regény.) — *Ism.* Birkás Endre. Diárium. 137. l. — Ince Béla. Uj Élet. 176. l. — 2. Elesni nem szabad. (Regény.) Pozsony. — *Ism.* Hungarus Viator. M. Lélek. 92. l.
Szörtsey Nóra, P. Szonettek. Szervánszky Jenő rajzaival. — *Ism.* P. P. Lloyd. 42. esti sz. — Magyaraság. 45. sz.
Szöts Pál. Mindent elolvastam. (Versek.) Szeged. — *Ism.* Szabó Richárd. Prot. Szemle. 191. l. — (—) M. Élet. 1. sz.
Sztáray Mihály. *Zwányi Jenő*. Sztárai Mihály sárospataki lelkészsége és ebbeli társai. Irodört. 163—165. l.
Sztáray Irma. *G. P. Sztáray Irma*. Irodört. 185. l.
Sztrakai Antal. *Gálos Rezső*. Egy elfelejtett dunántúli költő. Győri Szemle. 196—205. l.
Szudy Elemér. *G. P. Szudy Elemér*. Irodört. 144. l.
Takáts Gyula. Május. (Versek.) Pécs. — *Ism.* Szamosi József. M. Élet. 2. sz. — Thurzó Gábor. Napk. 60—61. l.
Tamás Tihamér. Végletek között. (Versek.) Bibó Lajos előszavával. — *Ism.* M. E. Élet. 172. l. — Ünnepek. 4. sz.
Tamási Áron. *Gombos Gyula*. Tamási Áron. M. Ut. 39. sz.
Lovass Gyula. Tamási Áron útja. M. Szemle. 38. köt. 94—104. l.
Tamedly Mihály. *G. P. Tamedly Mihály*. Irodört. 45—46. l.
Tarczay Gizella. Lemondott egy fejedelem. (Versek.) — *Ism.* Bikácsi László. Prot. Szemle. 125—126. l.
Tatár Zoltán. *Ld. Kiss András*.
Tatay Sándor. Jelek a borban. (Elbeszélések.) 182 l. — *Ism.* S. A. Uj Élet. 78. l. — Kelemen János. Kelet Népe. 5. sz. — Barsi Dénes. M. Élet. 1. sz. — M. Szemle. 38. köt. 261. l. — Weöres Sándor. Nyugat. 217—218. l. — Látos Sándor. Ref. Élet. 8. sz. — Pogány Ö. Gábor. Vigilia. 307—309. l.
Telegdi Miklós. *Fényi András*. Telegdi Miklós. — *Ism.* Vass Péter. Uj Élet. 47. l.
Teleki József gróf. *Lukinich Imre*. Gróf Teleki József. Tükör. 190—192. l.
Ternyei Árpád. Sas a Balaton felett. (Versek.) — *Ism.* R. S. R. Panonh. Szemle. 314. l. — Ifj. M. Gy. Ref. Élet. 25. sz. — Havas István. Orsz. Polg. isk. Tanáregyes. Közl. 44. köt. 397. l. — Uj Nemzedék. 154. sz. — Kiss Tamás. Nyugat. 519. l. — Esti Kurir. 138. sz. — Pusztai Sándor. Diárium. 138. l. — Ünnepek. 15. sz.
Tersánszky J. Jenő. Az én fiam. (Regény.) 236 l. — *Ism.* (V. L.) Magyarország. 120. esti sz. — P. Lloyd. 99. esti sz. — M. Szemle. 39. köt. 168. l. — Marék Antal. Napk. 426—427. l. — Ujs. 90. sz. — M. Nemzet. 122. sz. — (A.) Vigilia. 400. l. — Lőrinczi László. Páosztört. 360. l. — Kelemen János. Kelet Népe. 20. sz.
Jankovich Ferenc. Tersánszky J. Jenő. Nyugat. 426—429. l.
Jankovich François Joseph — Eugène Tersánszky. Nouvelle Revue de Hongrie. 62. köt. 475—483. l.
Thaly Lóránt. *G. P. Thaly Loránt*. Irodört. 185. l.

- Thury Lajos.** Mindenki mást szeret. (Regény.) — Ism. K. K. P. Lloyd. 24. esti sz. — (b. i.) Esti Kurir. 20. sz.
- Thurzó Gábor.** Az adós-ág. (Regény.) 315 l. — Ism. — df — Bpesti Szemle. 256. köt. 79—82. l. — Kelemen János. Kelet Népe. 9. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 41—42. l. — M. Szemle. 38. köt. 261. l. — Kádár Erzsébet. Nyugat. 216—217. l. — Birkás Endre. Diárium. 39. l. — Vita Zsigmond. Erd. Helikon. 66—68. l. — Tóth Béla. Prot. Szle. 399. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 365. l.
- Tihanyi Ferenc.** Versei. — Ism. Esti Kurir. 121. sz.
- Timár Magda.** 1. Testvérke. (Versek.) — Ism. t. t. P. Lloyd. 31. esti sz. — Mult és Jövő jan. sz. 335. l. — Bródy László. Libanon. 58—59. l. — sz Ujs. 60. sz. — 2. A betű éneke. (Versek.) — Ism. Mult és Jövő. 78. l. — t. P. Lloyd. 112. reggeli sz. — Nagy Sára. M. Női Szemle. 191. l. — (p. h. r.) Esti Kurir. 102. sz. — (—dy—s.) Népszava. 100. sz.
- Tisza István.** *Hegedűs Loránt.* Ady és Tisza. Ld. Ady Endre alatt.
- Toldalagi Pál.** Im Üdvözöllek. (Versek.) — Ism. Geréb László. Vigilia. 266. l. — Rónay György. Napk. 370. l. — (k. b.) Nemzeti Ujs. 129. sz. — Birkás Endre. Diárium. 116. l.
- Toldy Ferenc.** *Lipót Bertalan.* Toldy Ferenc az eposzról. Irodört. 87—88. l.
- Tolnai Vilmos** Emlékezete. Pécs. 1 arckép. 82 l.
- Dénes Tibor.** Tolnai Vilmos esztétikája. Irodört. 97—107. l.
- Kozocsa Sándor.** Tolnai Vilmos irodalmi munkássága. Tolnai-Emlék. 53—81. l. Klny. is. 33 l. Bibliográfiai Füzetek 1. sz. — Ism. K. J. M. Közigazgatás. 45. sz. — Harsányi András. Prot. Szemle. 398. l. — Gunda Béla. Ethnographia. 494—495. l.
- Tompa László.** Hol vagy, ember? (Versek.) Kolozsvár. — Ism. Németh László. Híd. 9. sz. — Herczeg János. Ka'angya. 419—420. l. — Kázmér Ernő. U. o., 422—423. l. — t. P. Lloyd. 211. esti sz. — Geréb László. Vigilia. 266—267. l. — Henke Béla. Vasárnap. 171—172. l. — Molter Károly. Erd. Helikon. 471—474. l.
- Tompa Mihály.** *Cs. Gárdonyi Klára.* Egy ismeretlen Tompa-levél. Irodört. 40—42. l.
- Hegyaljai Kiss Géza.** Tompa Mihály leánygyülekezete. M. Lányok. IV. 14. sz.
- Karácsony Sándor.** Tompa Mihály szobra a Margitszigeten. Ref. Élet. 35. sz.
- Kardos Pál.** Levél egy kibujdosott barátom után. Klny. a Hitéletből. — Ism. Zs. J. Libanon. 59—60. l.
- Kemény István.** A hanvai tiszteletes úr igazi arca. M. Nemzet. 211. sz.
- Kiss Tamás.** A szenvedő Tompa Mihály. Nyugat. 568—573. l.
- Konrády Lászlóné.** Tompa Mihály Poharam c. költeményéhez. IK. 79. l. *lyi.* Tompa Mihály. Nép-zava. 221. sz.
- Nagy Meda.** Tompa Mihály felesége. M. Nők Lapja. 9. sz.
- Sebestyén, Karl.** Michael Tompa. P. Lloyd. 221. reggeli sz.
- Tápay-Szabó László.** A költő szíve. Ujs. 218. sz.
- Zsigray Julianna.** A virágok költője. Uj Idők. II. 496. l.
- Tormay Cecile.** *Galambos Gruber Ferenc.* Tormay Cecile. Kath. Szemle. 292—297. l.
- Hankiss János.** Tormay Cecile. 275 l. — Ism. Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 52—53. l. — Pétróczi István. Pannónia. 242—245. l.
- Ravasz László.** Tormay Cecile. Napk. 241—246. l.
- Cs. Szabó László.** Tormay Cecil. Uj Idők. II. 540. l.
- Tormay Cecile.** Nemzeti Ujs. 73. sz.
- Tóth Árpád.** *Béka, Ladislao.* Árpád Tóth. Corvina. 55—56. l.
- Tóth László.** Magányos jegenye. (Regény.) 290 l. — Ism. Brisits Frigyes. Nemzeti Ujs. 57. sz. — Jelenkor. 6. sz. — Magyarország 51. reggeli sz. — Fáklya. 5. sz. — U. E. Élet. 375. l. — pög. Kelet Népe. 8. sz. — K. S.

P. Lloyd. 75. esti sz. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 103. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 283—284. l. — Kézai Béla. Kat. Szemle. 157. l. — M. Szemle. 39. köt. l. 168 — G. R. Pannonh. Szemle. 230. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 39. l. — Látos Sándor. Ref. Élet. 19. sz. — Thurzó Gábor. Napk. 274—275. l. — Uj Magyarság. 57. sz. — Ujs. 66. sz. — (s. d.) Uj Nemzedék. 64. sz. — M. Nemzet. 53. sz. — sz. i. U. o. 66. sz. — Berczik Árpád. Diárium. 39—40. l. — Makay Gusztáv. Vigilia. 305—306. l.

Tömörkény István. Napos tájak. (Elbeszélések.) — Ism. Mihályi Ernő. Pannonh. Szemle. 228. l. — Lukács Gáspár. Diárium. 138. l.

Török Géza. Minden ember ellenség. (Versek.) Mezőtúr. 77 l.

Török Jenő Endre. G. P. Török Jenő Endre. Irodört. 46. l.

Török Rezső. 1. Nehéz ma férjhez menni. Vigj. 3 fv. Andrassy-úti Színház. 1940 okt. 31-én. — Ism. Schöpfung Aladár. Nyugat. 580. l. — Uj Idők II. 612. l. — K. E. Élet. 959. l. — 2. A sötét huszár. (Rajzok.) — Ism. Ujs. 122. sz. — E. K. Élet. 969. l. — 3. Puszipajtás. (Regény.) — Ism. Ujs. 292. sz.

Török Sándor. 1. Fábri a költőáncos. (Elbeszélések.) 224 l. — Ism. Hencze Béla. Prot. Szemle. 127—128. l. — T. Élet. 73. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 135—137. l. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 57. l. — M. Szemle. 38. köt. 109. l. — Nagypál István. Nyugat. 104—105. l. — Majthényi György. Napk. 116—117. l. — M. Nemzet. 118. sz. — (L. H.) Ung. Jahrb. 365. l. — 2. Különös éjtszaka. (Regény.) — Ism. (k. c.) 8 Órai Ujs. 269. sz. — Erdős Iván. Ujs. 279. sz. — (Ly-Ga.) Népszava. 273. sz. Ujs. 292. sz.

Török Sophie. 1. Nem vagy igazi! (Regény.) — Ism. Vajda Endre. Prot. Szemle. 83—87. l. — Tükör 114. l. — Nagy Méda. Napk. 57—58. l. — 2. Értelm és helyetted. (Versek.) — Ism. Keresztury Dezső. Nyugat 501—504. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 185—186. l.

Türmezei Erzsébet. Őszből tavaszba. (Versek.) — Ism. Szabó Richárd. Prot. Szemle. 191—192. l.

Turóczy-Trostler József. *Elek Oszkár.* Magyarságkép és világirodalom. Libanon. 22—23. l.

Ujfalvi Krisztina. *Holló Ernő.* Egy régi költőnő. Uj Idők. II. 74. l.

Ujvári László. G. P. Ujvári László. Irodört. 95. l. — Ujvári László. Korunk. 348. l.

Ur György. Se pénz se posztó. (Regényke.) — Ism. Uj. Nemz. 154. sz. — Ujs. 137. sz. — Ünnepe 15. sz.

Uray Tivadar. Pög. Shylock és Hamlet. Kelet Népe. 5. sz.

Pünkösdi Andor. Uray Tivadar. Ujs. 3. sz.

Szegi Pál. Uj Hamlet a Nemzeti Színházban. P. Hirl. 39. sz.

V. G. Hamlet a Nemzeti Színházban. Bpesti Szemle. 256. köt. 213—217. l.

Urr Ida. Itt az Irás. (Versek.) — Ism. Városi István. M. Kultúra. II. 30. l. — Uj Magyarország. 132. sz. — Diárium. 143. l. — S. F. Uj Élet. 176. l.

Vacnott Cornélia. *Kozocsa Sándor.* Vachott Cornélia emlékezete. Mitrovics. Emlékkönyv. — Ism. Solt Andor. IK. 188—189. l.

Vajda János. *Banó István.* Vajda János. Kelet Népe. 10. sz.

Földessy Gyula. Vajda János és Schopenhauer. Irodört. 86—87. l.

Vándor Kálmán. 1. Báthory Erzsébet. (Regény.) — Ism. Magyarország 277. reggeli sz. — Magyarság. 280. sz. — Esti Kurir. 144. sz. — Esti Kurir. 281. sz. — (h. c.) Ujs. 279. sz. — 2. Tigrisbéke. (Regény.) — Ism. (—ő.) Ujs. 230. sz. — Esti Kurir. 235. sz. — Uj Nemzedék. 233. sz. — Nemzeti Ujs. 223. sz. — 3. Lipótmező. (Regény.) — Ism. Pest. 207. sz. — (—o—) Népszava. 209. sz. — (B. J.) Ujs. 211. sz. — 8 Órai Ujs. 193. sz. — P. Hirl. 197. sz. — 4. Trieszti gyors. (Regény.) — Ism. Pest. 140. sz. — Magyarország. 140. reggeli sz. — sz. zs. Ujs. 139. sz. — Népszava. 145. sz.

Váradi Tibor. G. P. Váradi Tibor. Irodört. 144. l.

Varga Irma, Hertelendyné. Akácvirág. (Versek.) — Ism. M. Kultúra. II. 205. l.

Vargha Tamásné. Kései szüret. — «Az istenes vén ember.» (Károli Gáspár életének regénye.) Debrecen, 351 l. — Ism. (—ig.) Ref. Élet. 8. sz.

Várnai Zseni. Én nem mondok le soha a reményről. (Versek.) — *Ism.* — *nd. Ujs.* 20. sz. — (v.) *Népszava.* 96. sz.

Városi István. *Dimidius.* Drámai költemény. — *Ism.* Vitnyédi Németh István. *M. Kultúra.* 43–44. l. — *P. S. Nemzeti Ujs.* 68. sz. — Rónay György. *Napk.* 439–440. l.

Vasskó József. *G. P. Vasskó József.* Irodört. 95. l.

Vaszary Gábor. Az ördög nem alszik. *Vígj.* 3. fv. Magyar Színház, 1940 szept. 14-én. — *Ism.* Ruzitska Mária. *Új Idők.* II. 404. l. — Kenyeres Imre. *Diárium.* 192. l.

Vázsonyi Jenő. *G. P. Vázsonyi Jenő.* Irodört. 185. l.

Vécsey Leó. *Espresso.* *Vígj.* 3. fv. Belvárosi Színház, 1940 márc. 8-án. — *Ism.* D. A. Jelenkor. 8. sz. — Schöpllin Aladár. *Tükör.* 229. l. — De-dinszky Gizella. *M. Női Szemle.* 115. l. — Saád Bela. *M. Kultúra.* 106. l. — Szira Béla. *Kat. Szemle.* 167. l. — Schöpllin Aladár. *Nyugat.* 227. l. — Borbély László. *M. Prot. Lapja.* 47. l. — Rédey Tivadar. *Napk.* 283–284. l. — Kenyeres Imre. *Diárium.* 44. l.

Velikanovics Izsó. *G. P. Velikanovics Izsó.* Irodört. 186. l.

Veres Péter. *Gyepsor.* (Versek.) — *Ism.* Kelet Népe. 14. sz. — Pálmai Kálmán. *M. Élet.* 7. sz. — —ár —án. Magyarország. 163. sz.

Verestói György. *Alszeghy Zsolt.* Egy Gyöngyösi-tanítvány. Irodört. 64–69. l.

Verseghy Ferenc. *Gálos Rezső.* Adatok Verseghy Ferenc költeményeihez. *IK.* 369–371. l.

Timár Kálmán. Verseghy vagy Ányos miseéneke? *IK.* 391–392. l.

Vészi Endre. Gyerekek a karján. (Regény.) — *Ism.* Nagy Méda. *Napk.* 117. l.

Vészi József. *G. P. Vészi József.* Irodört. 95–96. l. — *Korein Dezső.*

Vészi József. Mult és Jövő. 31. l. — Vészi József meghalt. *M. Nemzet.* 18. sz. — Vészi József meghalt. *Nemzeti Ujs.* 18. sz.

Vidor Marcel. 1. *Aranyperec.* (Versek.) — *Ism.* 8 Órai Ujs. 119. sz. — *Ujs.* 137. sz. — 2. *Örök szeretet.* (Versek.) — *Ism.* Bikácsi László. *Prot. Szemle.* 126. l.

Vidovics Ágoston. *Szalay Jeromos.* Vidovics Ágoston. Pápa. 31 l. — *Ism.* K. L. Irodört. 168. l.

Voinovich Géza. *Áprily Lajos.* Jelentés a Magyar Általános Köszén-bánya Részvénytársulat Berzeviczy Albert alapítványa jutalomdíjának oda-ítéléséről. *Akad. Ért.* 121–126. l.

Vörösmarty Mihály. 1. A hűség diadalmának első kidolgozása. Az eredeti kéziratból bevezetéssel kiadta: *Kozocsa Sándor.* (Irodalomtörténeti Források. 1. sz.) 84 l. — *Ism.* Pintér Jenő. Irodört. 78–79. l. — Gálos Rezső. *Bpesti Szemle.* 259. köt. 58–61. l. — —ry. *Élet.* 758. l. — *Tükör.* 620. l. — Galambos Gruber Ferenc. *Kat. Szemle.* 317. l. — —y. *P. Lloyd.* 115. esti sz. — *M. Nyör.* 22. l. — Borbély László. *M. Prot. Lapja.* 55. l. — Bihari János. *M. Út.* 18. sz. — [Gáldi László.] *EPHk.* 135–136. l. — Fábíán István. *Napk.* 435. l. — Pallós Kornél. *Orsz. Polg. isk. Tanáregyes. Közl.* 44. köt. 398–399. l. — [Semjén Gyula.] *M. Kultúra.* II. 31. l. — (ld.) *Libanon.* 62. l. — K. J. M. Közigazgatás. 29. sz. — Cs. Gárdonyi Klára. *Diárium.* 116. l. — Szemző Piroska. *Láthatár.* 250. l. — 2. *Csongor und Tünde.* Ford.: Mohácsi Jenő. 175 l. — *Ism.* Vajthó László. *Prot. Szemle.* 192. l. — (L. H.) *Ung. Jahrb.* 365–366. l. 3. *Kozocsa Sándor.* A Zalán futásának első kidolgozása. 106 l. — *Ism.* (B. Sz.) *Ung. Jahrb.* 356. l. — Merényi Oszkár. *Műhely.* 1939. 24–26. l.

Brisits Frigyes. Egy kiadatlan Vörösmarty-levél. Irodört. 173. l. — *Csekey István.* A Szózat és a nagyvilág. — *Ism.* t. t. P. Lloyd. 155. esti sz. — Borbély László. *M. Prot. Lapja.* 63. l. — Szabó István. *Erd. Helikon.* 720. l. — Fényi András. *Diárium.* 104. l. — *Cser László.* Vörösmarty és Horatius. *IK.* 50–60., 135–158. l. — *Faggyas Jolán.* Vörösmarty pesszi-mizmusa. *Pannonia.* 99–120. l. — *Gulyás József.* Vörösmarty versei? *IK.* 393. l. — *Halász Ernő.* A sziznegyvenéves Vörösmarty. *Ujs.* 274. sz. — *Helfrich, Karl.* Michael Vörösmarty «Csongor und Tünde» in Stadttheater

Giessen. P. Lloyd. 28. reggeli sz. — *Illés Endre*. Az elborult költő. Uj Magyarság. 294. sz. — *Keszthelyi Zoltán*. Vörösmarty Mihály. Népszava. 273. sz. — *Kozocsa Sándor*. Ismeretlen részlet az Ipsilon-háborúból. Irodört. 34—35. l. — *Kozocsa Sándor*. Vörösmarty ifjúkori kísérletei. 10 l. — *Ism.* Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle 125. l. — (zs.) Libanon. 28. l. — *Lengyel Miklós*. Berzsenyi Dániel egyik költeményének hatása Vörösmarty Mihályra. Irodört. 69—72. l. — *Lengyel Miklós*. Hamlet monológjának hatása Aranyra és Vörösmartyra. Irodört. 16—17. l. — *Pados Ottokár*. Vörösmarty természetszemlélete. 66 l. — *Ism.* Cser László. IK. 305—306. l. — *Paku Imre*. Vörösmarty Mihály. M. Nemzet. 259. sz. — *Palóczy Edgár*. Szép Ilonka. Budai Krónika. 1. sz. — (S K.) Vörösmarty auf deutscher Bühne. P. Lloyd. 30. reggeli sz. — *Szerb Antal*. Mindig lesznek sárkányok... Uj Idők. 616—617 l. — *Szerb Antal*. Vörösmarty Mihály. Uj Idők. II. 659. l. — *Waldapfel Imre*. Jegyzetek a Zalán futásához. — *Ism.* (—ő.) Libanon. 28. l. — Csongor és Tünde. Tükör. 221—222. l.

Wagner Lilla. Űrmös. (Versek.) — *Ism.* (c. l.) P. Lloyd. 160. reggeli sz. — *Szerb Antal*. Nyugat. 442. l. — y. Ref. Élet. 23. sz. — —l— Nemzeti Ujs. 152. sz.

Walter Gyula. Walter Gyula. Vasárnap. 286. l.

Wass Albert. 1. Farkasverem. (Regény.) Kolozsvár. 227 l. — *Ism.* Kólos Endre. Pannonh. Szemle. 383. l. — 2. Csaba. (Regény.) 339 [1] l. — *Ism.* Csery-Clauser Mihály. Kat. Szemle. 476. l. — M. Szemle. 39. köt. 446. l. — *Kólos Endre*. Pannonh. Szemle. 383. l. — (thy.) Ref. Élet. 37. sz. — *Kádár Erzsébet*. Nyugat. 516—517. l. — Magyarország. 275. reggeli sz. — Uj Nemzedék. 244. sz. — y. P. Lloyd. 234. reggeli sz. — *Ruszkabányai Elemér* Diárium. 210. l. — *Zimándi Pius*. M. Kultúra. II. 171—172. l. — Kelet Népe. 21. sz.

K. Wass Albert. Erd. Helikon. 121. l.

Weiner István. G. P. Weiner István. Irodört. 96. l.

Zaymus Gyula. 1. János mester. (Regény.) — *Ism.* (s. b.) Jelenkor. 12. sz. — *Mihály László*. Napk. 379—380. l. — 2. A rejtélyes örökség. (Regény.) — *Ism.* Nemzeti Ujs. 292. sz. — 3. Én választalak ki titeket. (Elbeszélés.) 40 l. — *Ism.* V. Kat. Szemle. 56. l.

Zemlény János. *Domokos Pál Péter*. Zemlény János kéziratos énekeskönyve. (XVII. sz.) Erd. Tud. Füz. 113. sz. Kolozsvár. — *Ism.* Szöllősy Andor. Láthatár. 184. l.

Zempléni Árpád. Hátrahagyott verseiből. Sajtó alá rendezte: *Gulyás József*. Sárospatak. — *Ism.* Békási László. Prot. Szemle. 125. l. — *Vajthó László*. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 74. köt. 47. l.

Zempléni Árpád emlékezete. Szerk.: *Rubinyi Mózes*. 30 l. — *Ism.* Batizi László. Irodört. 81. l. — *Szerb. Keresk.* Szakoktatás. 47. köt. 167. l. — *Vajthó László*. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 74. köt. 47—48. l. — (ld.) Libanon 29—30. l. — Ujs. 21. sz.

Zichy Géza gr. S. D. Költő és szakács. Uj Idők. 125. l.

Zilahy Lajos. 1. La città che cammina. (Romano.) Milano 375 l. — *Ism.* e. r. Corvina. 79—80. l. — 2. Duch hasne. (Regény.) [A lélek kialszik.] Ford.: Lukács Emil Boleslav. — *Ism.* V. L. Magyarország. 296. esti sz.

László István. Zilahy Lajos útja. Kath. Szemle. 41—42. l. — *Szabo Zoltán*. A «Két fogoly». M. Nemzet. 230. sz. — *Szentgyörgyi Ferenc*. Ötperces beszélgetés Zilahy Lajossal. Ünnepe. 5. sz. — (v.) Zilahy Lajos: a példa. M. Nemzet. 243. sz. — *Várkonyi Nándor*. Zilahy Lajos. Pannonia. 255—264. l.

Ld. Harsányi Zsolt.

Zlinszky Aladár. *Melich János* üdvözlő beszéde Zlinszky Aladárhoz. Akad. Ért. 268—272. l.

Zolnai Béla. *Melich János* üdvözlő beszéde Zolnai Bélához. Akad. Ért. 389—392. l.

Zrínyi Miklós. prózai munkái. Kiadta: *Markó Árpád*. — *Ism.* Kerékgyártó Imre. Élet. 229. l. — (H. V.) M. Lélek. 46. l.

Bónisné Wallon Emma. Zrinyi a költő halálát sirató latin elégia. IK. 376—383. l. — *Derényi Mária.* A Zrinyiász Alderánja. EPhK. 235—242. l. — *Édes István.* Gróf Zrinyi Miklós. Népszava. 169. sz. — *f. g.* Zrinyi szobra. Magyarország. 6. esti sz. — *Markó Árpád.* Nicolas Zrinyi. Nouvelle Revue de Hongr. 62. köt. 170—176. l.

Sik Sándor. Zrinyi Miklós (Magyar Írók.) 177 [3] l., 1 t. — *Ism. Csery-Clauser Mihály.* Kat. Szemle. 460—461. l. — *Tükör.* 464—465. l. — *Az író munkájáról.* Koszoru. 7. köt. 48—49. l. — *Gácsér Imre.* Pannonh. Szemle. 378—379. l. — *Uj Magyarság.* 240. sz. — *Városi István.* M. Kultúra. II. 157. l. — *K. J. Kelet Népe.* 21. sz.

Zsámboky János. *Geréb László.* Magyar barokk humanisták. Vigilia. 276—277. l.

Geréb László. Zsámboky képeskönyve. Tükör. 21—24. l.

Zsigray Julianna. 1. A római százados. (Regény.) — *Ism. Vajda Endre.* Prot. Szemle. 83—87. l. — 2. Holtomiglan, holtodiglan. (Regény.) 500 l. — *Ism. E. K. Élet.* 89. l. — *Galambos Gruber Ferenc.* Kat. Szemle. 55—56. l. — 3. Hét jegenye. (Regény.) 227 l. — *Ism. K. M. Nemzeti Ujs.* 72. sz. — *Pest.* 64. sz. — (—r.) Magyarország. 78. reggeli sz. — *G. R. Pannonhalmi Szemle.* 229. l. — *é. i. Népszava.* 33. sz. — *8 Órai Ujs.* 31. sz. — *Esti Kurir.* 100. sz. — *Uj Nemzedék.* 72. sz. — (—nd.) Népszava. 106. sz.

Zsindely Ferenc. Dunáról fúj a szél... (Elbeszélések.) 353 l. — *Ism. k. l. Bpesti Szemle.* 259. köt. 121—123. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUM
Budapest, 1975. évi kiadás

R 1966

R 1975

R 1985